

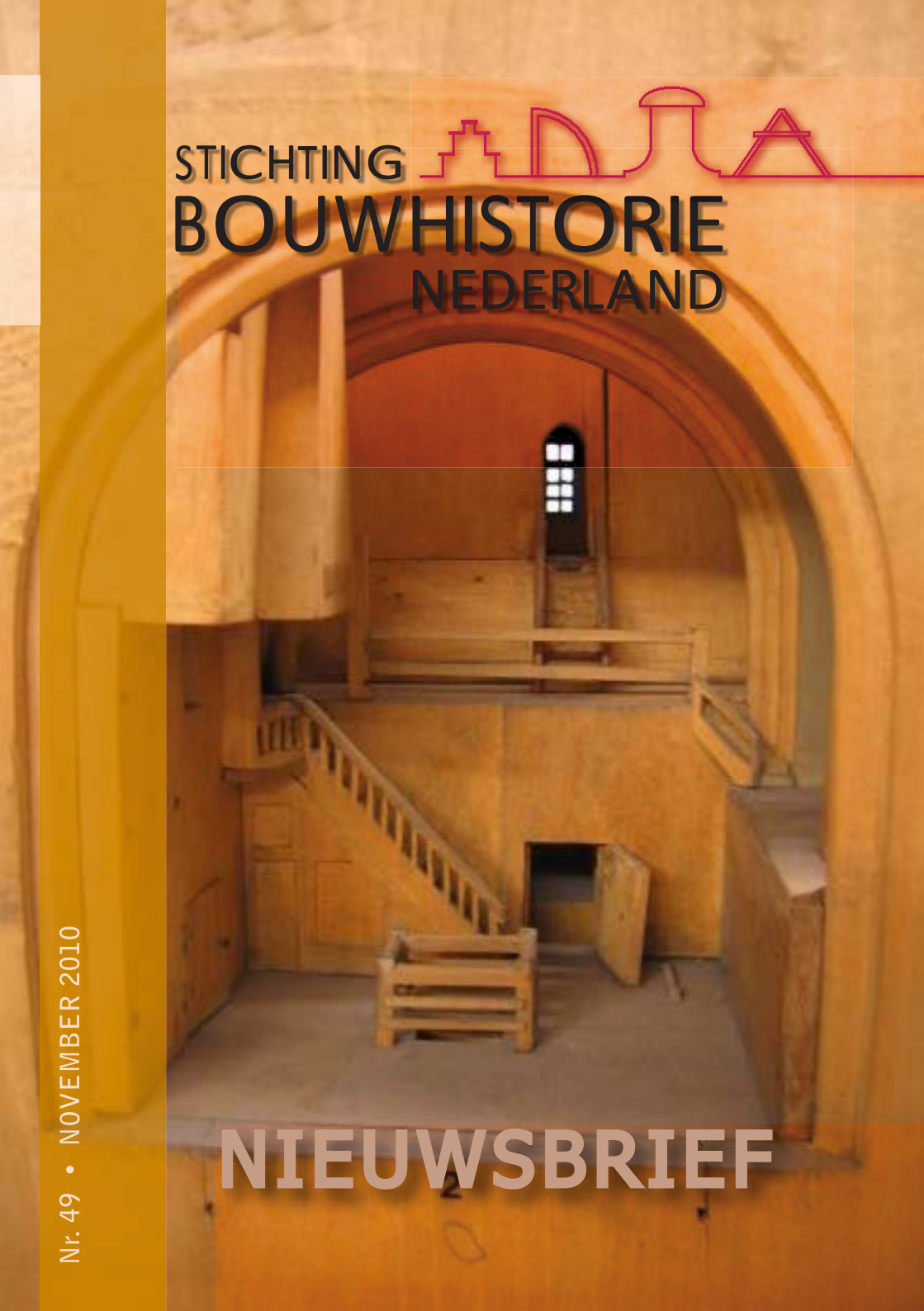
STICHTING

BOUWHISTORIE NEDERLAND

Nr. 49 • NOVEMBER 2010

NIEUWSBRIEF

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUURSLEDEN SBN

voorzitter

drs. K.(Koos) de Looff
tel.: 0418-515228 (werk)
e-mail: kdelooff@deloitte.nl

secretaris

drs. H.P.(Henk) Jansen
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 030-2860285 (werk)
tel.: 06-13033264
e-mail: henk.jansen@utrecht.nl
voor vragen, adreswijzigingen etc.:
e-mail: secretaris@bouwhistorie.nl

penningmeester

drs. F.A.C.(Frank) Haans
tel.: 024-3786742 (werk)
e-mail: f.haans@monumentenadviesbureau.nl

bestuursleden

drs. K.(Karel) Emmens
tel.: 0418-515228 (werk)
e-mail: k.emmens@kpnplanet.nl

drs. K.J.(Koos) Steehouwer
tel.: 035-6021295 (werk)
e-mail: kroos_soest@telfort.nl

dr. ing. R.(Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597 (werk)
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

ing. M.(Marjorie) Verhoek
tel.: 06-44505746
e-mail: marjorieverhoek@hotmail.com

administratie penningmeester

drs. C.(Connie) van den Broek
tel.: 024-3786742 (werk)
e-mail: c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl
gironummer SBN: 273441 t.n.v.
'penningmeester SBN' te Nijmegen

ADVISEURS

dr.ir. A.H.(Ad) van Drunen
tel.: 073-6155489 (werk)
e-mail: addr@s-hertogenbosch.nl

drs. J.M.H.(Jean) Penders
tel.: 030-2310743 (werk)
e-mail: j.penders@utrecht.nl

prof.dr.ing. D.J.(Dirk) de Vries
tel.: 033-4217238 (werk)
tel.: 06-52004921
tel.: 071-5272754 (Univ. Leiden)
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

DONATEURS:

U kunt donateur worden van de SBN door jaarlijks minimaal € 15,- (€ 10,- voor studenten) over te maken op giro 273441, t.n.v. penningmeester SBN te Nijmegen. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN, van congressen en nieuwe publicaties door middel van de Nieuwsbrief. Deze verschijnt twee maal per jaar.

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl
Hierop zijn alle oudere nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

INHOUD

NUMMER 49 · NOVEMBER 2010

Van het Bestuur.....	1
R. Stenvert: <i>Methodiek, 'naar een bouwhistorische kapstok?'</i>	3
Oprichting 'Agrarisch Erfgoed Nederland'.....	11
Bouwhistorische Platforms:.....	13
14 april 2010.....	13
23 juni 2010.....	16
1 september 2010.....	22
Sprokkeling.....	28
Verslag Donateursdag 5 juni 2010 te Alkmaar.....	29
Tagung AHF 2010.....	33
P.C. Meijers: Oproep ' <i>Oude loodgieters gezocht</i> '.....	40
F. Kipp: <i>Bouwhistorie in Utrecht</i>	42
Boekrecensies.....	50
Korstmossen en muurbloempjes.....	59

VAN HET BESTUUR

De nieuwsbrief van de SBN begint traditioneel met een inleidend woord van het bestuur en die inleiding moet deze keer natuurlijk starten met het gereedkomen van het nieuwe beleidsplan. Op 5 juni werd op de donateurstag het kersverse beleidsplan van de SBN aangeboden aan Jos Bazelmans van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het bestuur heeft in het beleidsplan de koers bepaald voor de komende jaren. In eerdere nieuwsbrieven is al aandacht besteed aan onderdelen van het beleidsplan; deels speelt het plan in op ontwikkelingen in het kader van de Modernisering van de Monumentenzorg. De bouwhistorie kan onder andere een rol spelen bij een meer gebiedsgerichte benadering, zoals het opstellen van waardekaarten voor historische binnensteden. Het bestuur van de SBN neemt dan ook actief deel aan het opstellen van een Handreiking Erfgoed en Ruimte. Dat is een instrument waarmee gemeenten in hun bestemmingsplannen een volwaardige plek kunnen geven aan cultuurhistorische waarden. Ook krijgt de bouwhistorie aandacht in het kader van de nationale operatie voor herbestemming van leegstaande historische panden, eveneens een MoMo-pijler. De belangrijke rol van een (bouwhistorische) waardestelling bij het begin van het proces van herbestemming is inmiddels erkend en deze waardestelling zal naar verwachting bij toekomstige projecten van her-

gebruik vaker vereist worden. De SBN heeft ook meegedacht bij het samenstellen van een brochure over bouwhistorie, speciaal ontwikkeld voor gemeenten, een initiatief van de Rijksdienst. Ook door het Convent van de Gemeentelijke Bouwhistorici is hieraan meegewerkt.

Los van de MoMo werkt het bestuur aan de uitwerking van het eigen beleidsplan. Dat gaat van kennisdeling en –verbreding tot en met deelnemen aan onderwijs op verschillende niveaus. Het beleidsplan werd aangeboden tijdens de donateursdag, die dit jaar plaatsvond in Alkmaar. Het bestuur van de SBN is de gemeente Alkmaar dankbaar voor de gastvrije ontvangst, het samenstellen van het programma en de financiële inspanning. Een bijzonder woord van dank gaat uit naar Carolien Roozendaal en alle andere betrokkenen in Alkmaar. Elders in de nieuwsbrief vindt u een uitvoerig verslag van deze dag.

In juni van dit jaar is de Bond van Nederlandse Bouwhistorici opgericht. Het bestuur van de SBN ondersteunt dit initiatief op meerdere wijzen. De BNB zal bijdragen aan de kwaliteit van het bouwhistorisch onderzoek door onder meer het opstellen van een ethische code voor bouwhistorici en van kwaliteitscriteria ten behoeve van een kwaliteitsregister van onderling erkende bouwhistorici. Voor opdrachtgevers zal het lidmaatschap van de BNB duidelijkheid bieden, omdat de aangesloten leden een gegarandeerd goed kwaliteitsniveau kunnen leveren. Kortom, een belangrijke en goede stap voor de bouwhistorische wereld en voor de opdrachtgevers van onderzoeken.

En niet te vergeten: 2011 is voor de SBN een jubileumjaar, want in augustus van het komend jaar is het precies twintig jaar geleden dat de stichting werd opgericht. We willen stilstaan bij de eerste twintig jaar in de vorm van een bijzondere studiedag, een feestje vieren en natuurlijk verder werken aan de toekomst van het bouwhistorisch onderzoek in Nederland.

HENK JANSEN, SECRETARIS

METHODIEK

‘NAAR EEN BOUWHISTORISCHE KAPSTOK?’

Kenniswinst en kennisdeling zijn momenteel veelgehoorde termen en vormen de kern van het hoofdstuk kennis in de *Erfgoedbalans 2009* (RCE). In de aanhef van dit hoofdstuk wordt gesteld dat ‘alleen expliciete kennis aan de orde komt, dus niet de kennis die in hoofden van mensen zit, maar kennis die is vastgelegd in rapporten, artikelen en andere publicaties en die voor iedereen is terug te vinden en te gebruiken.’¹

Het terugvinden van wat ‘expliciete kennis’ genoemd wordt, vormt de kern van dit artikel dat een aanzet wil geven tot informatiemanagement en indelingssystematiek in de bouwhistorie. Vier punten passeren daarbij de revue: kerndata, periodisering, schaalniveaus en een aanzet tot een mogelijke onderzoeksgroepering.

INFORMATIEMANAGEMENT

In 1997 introduceerde de invloedrijke schrijver op het gebied van kennismangement, Mathieu Weggeman de formule dat kennis het product is van informatie maal ervaring, vaardigheid en attitude ($K = I * EVA$). Daarmee betoogde hij dat kennis altijd persoonsgebonden is. Informatie (I) is volgens hem de expliciete of gecodificeerde vorm van kennis die in taal en/of tekeningen wordt uitgedrukt.² Pas wanneer iemand de voorhanden informatie op een zinvolle wijze interpreteert, wordt het (weer) kennis. In dit licht gezien is dat wat te lezen staat in rapporten, artikelen en andere publicaties geen kennis maar informatie en daarom zal verder over informatiemanagement gesproken worden.

Na de oprichting van de SBN in 1991 is de bouwhistorie in snel tempo zijn pioniersfase ontgroeid en dit heeft tot sterke toename aan bouwhistorisch onderzoek geleid. Naast het vele werk van de gemeentelijke bouwhistorici die zich inmiddels in een convent hebben verenigd, heeft ook de opkomst van het door particuliere bouwhistorische bureaus uitgevoerd contractonderzoek hieraan wezenlijk bijgedragen.

Het management van deze immer wassende stroom bouwhistorische informatie ten behoeve van toekomstig onderzoek is een belangrijk punt van zorg. Niet alleen waar deze informatie raadpleegbaar is en wie het beheert, maar ook hoe deze te ontsluiten.

Om dit te kunnen is er behoefte aan de ontwikkeling en uitwerking van een (globale) indelingssystematiek. Idealiter zou dit moeten leiden tot een raam-

¹ Beukers, E. (eindred.), *Erfgoedbalans 2009: Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*, Amersfoort 2009, 103.

² Weggeman, M., *Kennismanagement: Inrichting en besturen van kennisintensieve organisaties*, Schiedam 1997.

werk ten behoeve van de ontsluiting van uitgevoerd onderzoek. Tijdens het vullen hiervan zal blijken welke lacunes er nog bestaan en dat kan in een volgend stadium een rol spelen bij het opzetten van een bouwhistorische onderzoeks-agenda.

BELEIDSPLAN

In het pas verschenen beleidsplan van de SBN is in het hoofdstuk kennis een paragraaf gewijd aan het genoemde aspect dat ‘momenteel veel incidentele kennis in afzonderlijke - en niet altijd even goed beschikbare - rapporten is neergeslagen, veelal ten behoeve van een beleidsmatig doel. De in deze rapporten vervatte inhoudelijke kennis zou beschikbaar gesteld moeten worden ten behoeve van de beroepsgroep om tot kenniswinst te komen. Hierbij kan gedacht worden aan eenvoudige maatregelen zoals het inrichten van een centraal verzamelpunt voor deze bouwhistorische rapporten, analoog aan dat voor de archeologische rapporten bij de RCE. Ook de ontsluiting van de rapporten zou relatief eenvoudig verbeterd kunnen worden door een protocol vast te stellen, waarin het opnemen in de rapportages van trefwoorden, aanduiding van een tijdsspanne en een samenvatting verplicht worden.’³ Iets verderop staat nog te lezen: ‘Het streven van de SBN zou erop gericht moeten zijn om tot de opstelling van een algehele ‘kapstok’ te komen en daar in onderling - interactief - overleg met bouwhistorici en andere betrokkenen de geconstateerde kennislacunes aan op te hangen.’⁴ Deze bijdrage is bedoeld als aanzet hiertoe.

INDELINGSSYSTEMEN

Om informatie te kunnen verdelen is een vooraf vastgestelde indeling nodig, die - zoals eigen is aan indelingen - per definitie nooit compleet en dekend zal zijn. In de jaren tachtig van de vorige eeuw is door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een poging gedaan om de beschikbare, toen nog analoge, bouwhistorische gegevens van waarnemingen in het veld systematisch in te delen. Daarvoor werd de UDC gebruikt. Deze Universele Decimale Classificatie werd veel in de bibliotheekwereld toegepast, maar bleek door zijn allesomvattendheid niet bijzonder geschikt voor de monumentenzorg als zodanig en de bouwhistorie in het bijzonder.⁵ In dezelfde jaren tachtig ontstond in Amerika de Art & Architecture Thesaurus (AAT) die zich ontwikkelde tot een wereldwijd ontsluitingsmiddel voor het toegankelijk maken van architectuur-, kunst- en

³ Stichting Bouwhistorie Nederland, *Bouwhistorie gemoderniseerd: Beleidsplan 2010-2014*, s.l. 2010, 10.

⁴ Idem, 11-12.

⁵ Ontworpen in 1876 door de Amerikaans bibliothecaris Melvil Dewey (1851-1931) als *Dewey Decimal Classification* (DDC) en in 1929 bewerkt tot *Universele Decimale Classificatie*. Stenvert, Ronald, *Syllabus Thesaurusbouw, Afd. Historisch/Culturele informatiekunde, Vak groep Computer & Letteren*, Utrecht 1989.

cultuurhistorische collecties.⁶ De RDMZ en de RKD (Rijksdienst voor Kunsthistorische Documentatie) hebben zich in die periode beijverd om tot een Nederlandstalige versie te komen. Rond 1995 werd voor dit doel door een aantal deskundigen een stijlthesaurus voor de Nederlandse architectuur opgesteld. Dit werd vervolgens echter niet als zodanig in de AAT geïmplementeerd. Aan een indeling in bouwtypen is maar niet meer begonnen, omdat de discrepantie tussen het lokale Nederlandstalige en de starre ophanging aan het globale Amerikaans-Engelstalige systeem te groot bleek te worden. Niet onvermeld mag het Utrechts Documentatie Systeem blijven dat sinds 1981 bestaat met Jean Penders als grote stuwende kracht achter een steeds verder uitdijend systeem dat als doel heeft om begrippen uit de wereld van de monumentenzorg, bouwhistorie en cultuurhistorie, in de ruimste betekenis, in woord en beeld toe te lichten of te ontsluiten via literatuurlijsten.⁷ Het systeem werkt enkel met trefwoorden en verwijzingen en er is bij de opzet bewust afgezien van een onderliggende hiërarchische structuur in de vorm van een thesaurus.

BABYLONISCH PROBLEEM

Het blijkt niet eenvoudig om een min of meer passende indelingssystematiek te ontwikkelen voor het veld van de bouwhistorie al is die maar globaal. Ook dit artikel zal geen definitief uitsluitsel bieden. Wel is het nodig om een discussie over mogelijke indelingsprincipes te voeren, hoewel dat in het recente verleden nog vaak onnodig of zelfs onzinnig werd gevonden. In het streven naar een verdere ontwikkeling van de bouwhistorie als wetenschappelijke discipline is het van belang om te komen tot een verder uitgewerkt gezamenlijk idioom met gedefinieerde afbakeningen. Een belangrijke vereiste is om zowel de eigenheid van het vakgebied te respecteren, maar ook om bij aangrenzende velden aan te sluiten.

Het was immers niet voor niets dat, om de middeleeuwse bouwkunst beter te kunnen begrijpen, in de negentiende eeuw eerst begonnen werd met het formuleren van een Nederlandse terminologie.⁸

KERNDATA

Voor de serie *Monumenten in Nederland*⁹ is vanaf het begin gekozen om per object idealiter zeven belangrijke kerndata aan de orde te laten komen; plaats (identificatie), tijd (datering), functie (type), vorm (stijl) en betekenis

⁶ www.aat-ned.nl. Een thesaurus is een ontsluiting op grond van trefwoorden die in een onderling hiërarchisch verband staan.

⁷ www.documentatie.org.

⁸ Timmerman, W.C., *Bijdrage tot de geschiedenis van de bouwkunde der middeleeuwen; of handleiding tot de geschiedenis der Gotische bouworde*, 's-Gravenhage 1838.

⁹ Voor de digitale versie van de gehele serie *Monumenten in Nederland* zie www.dbnl.org (en dan de tab 'snelzoeken op titels' gebruiken).

(iconologie), alsmede gebruikte materialen, constructies en afwerkingen en betrokken personen (actoren). Zonder exacte plaatsgegevens is geen gebouw opgenomen en ook de informatie over functie en/of het bouwtype waren onontbeerlijk, aangezien het weinig zin heeft om een gebouw in de serie op te nemen waarvan onbekend is waartoe het ooit heeft gediend. Ook ten minste één datering werd noodzakelijk geacht, al is het maar omdat een gebouw zonder datering niet in de serie thuishoort. Het bepalen van een goede datering bleek niet altijd even eenvoudig, maar er werd er wel altijd een toegekend, op zijn minst in de vorm van een eeuwaanduiding, maar doorgaans aanzienlijk verfijnder. Veelal bleek ook één enkele datering niet afdoende en zijn er meerdere opgenomen, bijvoorbeeld van de kern van het gebouw, van de gevels, van de later aangebrachte bouwdelen, van de verbouwingen en van de restauraties. Materiaalgebruik, constructies en afwerkingen vergemakkelijkten het dateren. Als laatste zijn de betrokken personen of actoren van belang. Bij oudere gebouwen komen vaak eerder opdrachtgevers voor vermelding in aanmerking, bij jongere gebouwen aangevuld met de naam van de ontwerper etc. Gezamenlijk kunnen ze een beeld van de gebruiksgeschiedenis schetsen. Over het hoe en wat van deze zeven kerndata is natuurlijk het een en ander te zeggen en niet alles wat voor een overzichtsserie geldt, is ook van belang bij een monografisch gericht bouwhistorisch onderzoek. Toch zou het goed zijn om bij elk onderzoek naar een gebouw aan de samenvatting trefwoorden toe te voegen voor (tenminste) elk van de genoemde zeven kerndata.

PERIODISERING

Voor het ontsluiten op periode is het minder eenvoudig dan het lijkt om dateringen als het jaartal 1855, circa 1850, 1850-1860 en XIXm onder één noemer te brengen. Archeologen hebben dit beter geregeld en hanteren een algemeen geaccepteerde vaststaande indeling in een aantal periodes die van de oude steentijd (paleolithicum) tot de nieuwe tijd lopen. Afstemming op de frequentie van de gevonden gegevens per periode heeft tot een verfijning geleid in een elftal periodes die ook in de *Erfgoedbalans* worden gehanteerd.¹⁰ Voor het gebouwde erfgoed is er niet zoiets, anders dan dat de Jongere Bouwkunst de periode 1850-1940 omvat en de Wederopbouw de periode 1940-1965 beslaat. Ook is er geen afstemming tussen archeologie en gebouwd erfgoed. Zo betitelen de archeologen alles na 1500 als Nieuwe Tijd (periode XI) en zou de daaraan voorafgaande periode van de Middeleeuwen (X: 900-1500) door enige precisering winnen.

Een voorstel voor een dergelijke verfijning zou kunnen bestaan uit een driedig systeem en wel door naast de hoofdperiode Middeleeuwen (X: 900-1500), analoog aan wat historici doen, de hoofdperiodes Nieuwe Tijd (XI: 1500-1750), Nieuwste Tijd (XII: 1750-1940) en Moderne Tijd (XIII: 1940-2000) toe te voegen. Een tweede slag is dan om de Middeleeuwen te verdelen in: Vroege Mid-

¹⁰ *Erfgoedbalans* 2009, 113.

deleeuwen (900-1050), Hoge Middeleeuwen (1050-1250) en Late Middeleeuwen (1250-1500). Ook de drie andere perioden zijn op te delen in tweeën: Nieuwe Tijd (1500-1650 en 1650-1750), Nieuwste Tijd (1750-1850 en 1850-1940: Jongere Bouwkunst), Moderne Tijd (1940-1965: Wederopbouw en 1965-2000: Contemporain).

Ook een derde slag met een verdere verfijning is mogelijk, waarbij de periode afhankelijk is gemaakt van de frequentie van de gevonden gegevens uitgaande van het feit dat middeleeuwse restanten minder vaak voorkomen dan negentiende-eeuwse. Daarom is het voorstel om voor de middeleeuwen de indeling te beperken tot halve eeuwen volgens de bekende notatie van XIIB (tweede helft twaalfde eeuw) en XVA (eerste helft vijftiende eeuw). De Nieuwe en Nieuwste Tijd laat een verdeling in kwart eeuwen toe, zoals XVIb (tweede kwart zestiende eeuw). Voor de jongere bouwkunst is zelfs een indeling in decennia mogelijk met de volgende notatie: XIXvi (1850-1860) en XXiii (1920-1930). Hoewel dit een wat academische oefening lijkt te zijn, levert het een systeem van afgebakende perioden met een duidelijk verband op, en is er een naadloze aansluiting op de archeologie. Daarmee wordt het beter mogelijk beter te zoeken op gegevens uit bijvoorbeeld XVIIa om daardoor alle objecten met zowel een harde datering, een globale datering, als een grovere datering terug te kunnen vinden.

SCHAALNIVEAUS

Een derde onderwerp voor een indeling is het schaalniveau waarop het onderzoek plaatsvindt. Tot nog toe is, zoals in de Richtlijnen 2009¹¹, enkel een onderscheid gemaakt in inventarisatie (meerdere objecten) en opname/ontleding (enkel gebouw). Een nadere nuancering van grof naar fijn zou op zijn plaats zijn:

1. Land
2. Stad / Gebied
3. Stadsdeel / Gebiedsdeel
4. Blok / Complex
5. Erf (met bijgebouwen)
6. Pand (gebouw)
7. Ruimte (vertrek)
8. Afwerking
9. Semi-roerend (schouwen, installaties)
10. Roerend (ensemble, meubels)

Ook deze indeling die de schijn heeft van een academische oefening, kan als toegevoegd trefwoord toch helpen bij een indeling in onderwerpen. Misschien moet dan wel nader bepaald worden of bijvoorbeeld een fraaie trapbalustrade

¹¹ *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed*, Den Haag 2009, 8.

in schaal 8 of schaal 9 hoort.

Door de voorgestelde indeling wordt het ook beter inzichtelijk dat in voorkomende gevallen per schaalniveau een andere specialist in beeld komt. Op stadniveau is dat een stedenbouwkundige en op gebiedniveau een historisch-geograaf; op complexniveau mogelijk een tuinspecialist en op ruimteniveau en de niveaus daaronder een interieurspecialist, terwijl bij afwerking een kleurspecialist van belang kan zijn.

PROEVE VAN EEN KAPSTOK

Het laatste punt is dat van een onderwerpsclassificatie die gezien kan worden als een raamwerk of kapstok voor een 'virtuele' bibliotheek. Ieder onderzoek zou ergens in de onderstaande zeven genoemde groepen moeten passen, of mogelijk in meerdere groepen worden ondergebracht:

1. Inbedding (plaats van het onderzoek in het wetenschappelijke veld)

- nationaal of internationaal
- interdisciplinair
- universitair

2. Methodiek (het hoe, het handelen en het kader)

- methode en methodiek (manier van handelen en de leer van het handelen)
- techniek (onderzoekstechnieken zoals dendrochronologie)
- processen (richtlijnen)

3. Synthese (gebouwoverstijgende onderwerpen)

- materialen, constructies en afwerkingen
- gebouwtypen (zoals het stalgebouw)
- thema's (zoals de badkamer)
- tijdsperiodes (zoals de Jongere Bouwhistorie)

4. Resultaten (monografische onderwerpen)

- landelijk
- locaal / regionaal
- stedelijk
- complex (groep samenhangende gebouwen)
- gebouw

5. Waardebepaling (het - nog - niet zichtbare)

- prospectie (onderzoek naar de mogelijke aanwezigheid van waarden)
- waardekaarten (verwachtingskaarten)

6. Omgang ('genezen en gebruiken')

- instandhouding
- hergebruik / herontwikkeling

7. Historiografie (geschiedenis zelf)

- bouwen in het verleden
- geschiedenis eigen vak en actoren

Om bij de eigen leest te blijven: een bouwhistorische verkenning naar Radio Kootwijk zou verwijzingen krijgen bij methodiek naar ‘bouwhistorische verkenning’ en bij resultaten onder ‘locaal’ en ‘gebouw’. De recente tweedelige serie over beton in *Vitruvius*¹² dient geschaard te worden bij ‘inbedding’ onder ‘nationaal’ en bij ‘synthese’ onder ‘materialen, constructies en afwerkingen’. Het artikel over Enkhuizen in de laatste AFH-bundel¹³ bij ‘inbedding’ onder ‘interdisciplinair’, bij ‘methodiek’ en bij ‘waardebepaling’ en dit artikel bij ‘methodiek’. Een onderwerpsclassificatie zoals aangegeven is slechts een aanzet. Bij verdere uitwerking of bij het invullen ervan zullen nadere verfijningen zich aandienen en dat is waar het onderlinge –interactieve– overleg met bouwhistorici en andere betrokkenen om de hoek komt kijken. Een ieder wordt daartoe bij deze uitgenodigd.¹⁴

CONCLUSIE

Kennislacunes onderkennen, laat staan een onderzoeksagenda opstellen kan niet zonder informatiemanagement van bestaande expliciete kennis. Dat betekent wel dat er iets opgetuigd moet gaan worden om die informatie ook werkelijk te kunnen managen. De veronderstelling dat alle bouwhistorische rapporten uiteindelijk wel in de bibliotheek van de RCE terecht zullen komen blijkt niet zonder meer waar. Dat neemt niet weg dat de RCE wel de plek is waar deze gegevens bij voorkeur te raadplegen zouden moeten zijn. Tevens is het ook een goede zaak wanneer de producenten van bouwhistorische rapporten deze werkelijk aan de RCE beschikbaar zouden stellen. Tegen de tijd dat ook het elektronisch depot van de Kon. Bibliotheek zich begint te roeren, vaak ongeveer een jaar na verschijning, zou het rapport zonder dat een opdrachtgever expliciet bezwaar maakt, als digitale versie bij de bibliotheek van de RCE te raadplegen moeten zijn. Die aangeleverde rapporten of anderzootige publicaties dienen dan wel door de makers te zijn voorzien van een samenvatting met trefwoorden. Onder supervisie van de coördinator bouwhistorie van de rijksdienst kunnen ze dan vervolgens op relatief eenvoudige wijze aan het besproken raamwerk gekoppeld gaan worden. Nu de bouwhistorie tot een mate van wetenschappelijk wasdom is gekomen, is het noodzakelijk om ons ook te bekommeren om de benodigde wetenschappelijke infrastructuur waartoe ook zeer prozaïsch een opzet behoort om brokjes in hokjes te kunnen plaatsen als basis om gaten in de structuur te kunnen detecteren en te denken over een onderzoeksagenda.

RONALD STENVERT

¹² Stenvert, R., ‘Stampen, spuiten & schokken: Gestolde massa: Bouwhistorie: gewapend beton Deel 1’, *Vitruvius*, 3(2010)10, 22-29 en ‘Schokken, spannen en spuiten: Steenharde brokken: Bouwhistorie: gewapend beton Deel 2’, *Vitruvius*, 3(2010)12, 16-22.

¹³ Stenvert, R., ‘Enkhuizen: Morphologie einer schrumpfenden vormodernen Stadt, Hausbau in Holland: Baugeschichte und Stadtentwicklung, Marburg 2010, 215-240.

¹⁴ Reacties sturen naar: stenvert.utr@net.hcc.nl

	Periode	Afkorting	Jaartallen
Middeleeuwen			
Middeleeuwen Pre- (450-900)			450 - 900
Middeleeuwen Vroeg (900-1050)	X		900 - 1050
Middeleeuwen Hoog (1050-1250)		XI B	1050 - 1100
		XII A	1100 - 1150
		XII B	1150 - 1200
		XIII A	1200 - 1250
Middeleeuwen Laat (1250-1500)		XIII B	1250 - 1300
		XIV A	1300 - 1350
		XIV B	1350 - 1400
		XV A	1400 - 1450
		XV B	1450 - 1500
Nieuwe Tijd (1500-1750)	XI		
Nieuwe Tijd A (1500-1650)		XVI a	1500 - 1525
		XVI b	1525 - 1550
		XVI c	1550 - 1575
		XVI d	1757 - 1600
		XVII a	1600 - 1625
		XVII b	1625 - 1650
Nieuwe Tijd B (1650-1750)		XVII c	1650 - 1675
		XVII d	1675 - 1700
		XVIII a	1700 - 1725
		XVIII b	1725 - 1750
Nieuwste Tijd (1750-1940)	XII	XVIII c	1750 - 1775
Nieuwste Tijd A (1750-1850)		XVIII d	1775 - 1800
		XIX a	1800 - 1825
		XIX b	1825 - 1850
Jongere Bouwkunst (1850-1940)		XIX vi	1850 - 1860
		XIX vii	1860 - 1870
		XIX viii	1870 - 1880
		XIX ix	1880 - 1890
		XIX x	1890 - 1900
		XX i	1900 - 1910
		XX ii	1910 - 1920
		XX iii	1920 - 1930
		XX iv	1930 - 1940
Moderne Tijd (1940-2000)	XIII		
Wederopbouw			1940 - 1965
Contemporain			1965 - 2000

OPRICHTING

‘AGRARISCH ERFGOED NEDERLAND’

In Mei 2010 bereikte de redactie een persbericht, waarbij werd aangekondigd dat de reeds bestaande regionale en provinciale boerderijstichtingen een nationale overkoepelende organisatie hebben opgericht, met de naam ‘Agrarisch Erfgoed Nederland’. Met het oprichten van deze koepelorganisatie willen de regionale boerderijstichtingen meer gaan samenwerken op nationaal niveau. De oprichting heeft plaats gevonden op 29 mei 2010 in Hardinxveld-Giessendam. De organisatie geeft in dit bericht de volgende motivatie en doelstelling.

KRACHTENBUNDELING

Sinds Het Jaar van de Boerderij (2003) heeft de bescherming van het Agrarische erfgoed maar weinig aandacht gekregen op nationaal niveau. De nieuwe samenwerking van de regionale en provinciale boerderijstichtingen in Agrarisch Erfgoed Nederland moet dat verbeteren. Deze regionale boerderijstichtingen blijven zich in hun gebied op dezelfde bevlogen manier inzetten voor het agrarisch erfgoed. Daarnaast gaan zij nu ook op landelijk niveau uitdragen wat zij in de regio’s doen: het behouden, herstellen, ontwikkelen, benutten, herbestemmen en promoten van het agrarisch erfgoed. De nieuwe stichting is dus in feite de krachtenbundeling van 17 bestaande organisaties die zich al jaren voor dit doel inzetten.

AGRARISCH ERFGOED IS BEDREIGD

Agrarisch erfgoed omvat niet alleen onze historische boerderijen maar ook hun erven, stallen, schuren en het omringend landschap. Naast het materiële erfgoed gaat het ook om het immateriële cultuurgood, zoals verhalen over boerenleven van vroeger en nu.

Het agrarisch erfgoed verdwijnt in een rap tempo. In de afgelopen 50 jaar is meer dan de driekwart van de historische boerderijen gesloopt. Dit maakt het noodzakelijk om extra zuinig te zijn op de resterende historische boerderijen.

DOEL VAN ‘AGRARISCH ERFGOED NEDERLAND’

Het behoud van de historische boerderijen is niet alleen een zaak van de Eigenaars. Zij moeten hierbij ondersteund worden door een stimulerend (nationaal) beleid. Het bepleiten van een dergelijk beleid is een van de voornaamste doelstellingen van de nieuwe stichting, zoals zij al met succes de landelijke bouwkunst als aparte categorie in de nieuwe Monumentenwet (Momo) verdedigde. Daarnaast gaat ‘Agrarisch Erfgoed Nederland’ een digitale kennisbank opzetten die alle relevante informatie toegankelijk zal maken. Omdat behoud alleen mogelijk is als er maatschappelijke betrokkenheid is, zullen

er ook ‘belevenis’ evenementen opgezet gaan worden. Evenementen die de boerderijen in ons land weer onder de aandacht zullen brengen van iedereen die zich verbonden voelt met ons historisch erfgoed. Dat zo’n streven aanslaat bij zowel de overheid als het publiek hebben de regionale boerderijstichtingen in hun regio’s al bewezen.

LIJST VAN OPRICHTENDE EN DEELNEMENDE BOERDERIJENSTICHTINGEN

Boerderijstichting Fryslân
Boerderijstichting Groningen
Boerderijstichting Limburg
Boerderijstichting Utrecht
Boerderijstichting Zeeland
Boerderijstichting Zuid-Holland
Boerderijstichting Noord-Holland / Vrienden van de Stolp
Landelijke Stichting Boerenerven
Stichting Boerderij en Erf Alblasserwaard – Vijfheerenlanden
Stichting De Brabantse Boerderij
Stichting Landelijk Erfgoed Hoeksche Waard
Stichting Maarkels Landschap
Stichting Sallands Erfgoed
Stichting IJsselhoeven
Stichting IJsselhoeven Gelderland
Stichting Landschapsbeheer Gelderland
Stichting Kennisbehoud Hooibergen Nederland.

Nadere informatie is te verkrijgen bij

de heer J.F. Laman Trip, beoogd voorzitter
Oerbosdijk 1
7437 TZ Bathmen
tel.: 0653 95 30 35
e-mail: jlt@verbouwdeboerderij.nl

Of bij Ineke de Visser, lid van de initiatiefgroep die de oprichting heeft voorbereid. E-mail: ineke@bureauheldsing.nl

14 APRIL 2010

HISTORISCHE ISOLATIE - EEN EERSTE VERKENNING VAN HISTORISCHE ISOLATIEMATERIALEN EN HUN TOEPASSINGEN IN MONUMENTEN

BEN KOIJ

De spreker doet al meer dan vijftien jaar onderzoek naar verschillende soorten isolatiematerialen, een tot nu toe vrij onderbelicht onderwerp. Tijdens het onderzoeken van oude spouwmuren werd hij regelmatig geconfronteerd met de aanwezigheid van restanten van historische isolatiematerialen. Dit gegeven, samen met het vrijwel ontbreken van relevante literatuur over de materie, vroeg om uitgebreider onderzoek. Historische isolatiematerialen zijn kwetsbaar aangezien zij zelfs bij monumenten -hoewel strikt gesproken een beschermd onderdeel ervan- nauwelijks herkend en erkend worden. Daarnaast hebben zij een uitgesproken bouwfysische functie, en zullen dus bij beschadiging, veroudering of enig ander functieverlies relatief snel vervangen worden, waarbij documentatie meestal achterwege blijft. Hierbij komt dat het materiaal in historische bronnen eigenlijk niet als zodanig wordt benoemd. Isolatiemateriaal komt vaak als bekleding of afwerking in bestekken en rekeningen terecht.

Meer onderzoek op dit gebied is dus zeker gewenst.

Als startpunt pleit Kooij voor een goede indeling van de verschillende categorieën van isolatie. Allereerst is er een verdeling te maken tussen thermische en akoestische isolatie, welke elk dan organisch, anorganisch of synthetisch kunnen zijn. Bij historische isolatie is vrijwel alleen sprake van organisch isolatiemateriaal.

Dit organisch materiaal kan vervolgens worden opgedeeld in 4 hoofdsorten:

- Bijproducten (kurk, stro, suikerrietstro)
- Afvalproducten (boekweitdoppen, houtkrullen, zaagsel, vlasafval, kokosvezels)
- Geteelde producten (hennep, hop)
- Vergaarde producten (riet, turf, mos, zeegras)

De spreker geeft verscheidene voorbeelden van gebouwen waarin de verschillende materialen zijn aangetroffen. Het zou te ver voeren om ze hier allen op te sommen, maar de oudste voorbeelden gaan terug tot in de zeventiende eeuw. In deze oudste voorbeelden wordt het materiaal gebruikt voor thermische, maar ook akoestische isolatie. Het materiaal wordt dan ook op onver-

wachte plekken aangetroffen, van de onderkant van verdiepingsvloeren tot aan de zijkant van raamluiken, zoals bij de orangerie van de buitenplaats 'Berbice' te Voorschoten.

Sommige materialen worden vaker aangetroffen dan andere: het gebruik van boekweïtdoppen lijkt het meest voor te komen. Vanaf het eind van de negentiende eeuw daalt de consumptie van boekweit echter drastisch, waardoor de doppen als afvalproduct ook minder beschikbaar komen. Rond deze tijd zien we overeenkomstig ook het gebruik van deze doppen voor isolatiedoeleinden dalen.

Geconcludeerd kan worden dat het isoleren van gebouwen, alsook het gebruik van spouwmuren in Nederland voor het eerst wordt toegepast in de Gouden Eeuw, met zijn economische en technische vooruitgang.

Daarbij blijkt dat spouwmuren in eerste instantie meer tegen vochtoverlast werden toegepast, en het aanbrengen van isolatiemateriaal als doel had de thermische en akoestische isolatie te bevorderen.

Het gecombineerd gebruik, in de vorm van een geïsoleerde spouwmuur, lijkt in deze vroege periode weliswaar voor te komen, maar kent maar een zeer sporadische toepassing. Tegenwoordig is deze voorziening echter de standaard in de bouw.

J.N.

HUIS SCHOUWENBURG *LEO WEVERS*

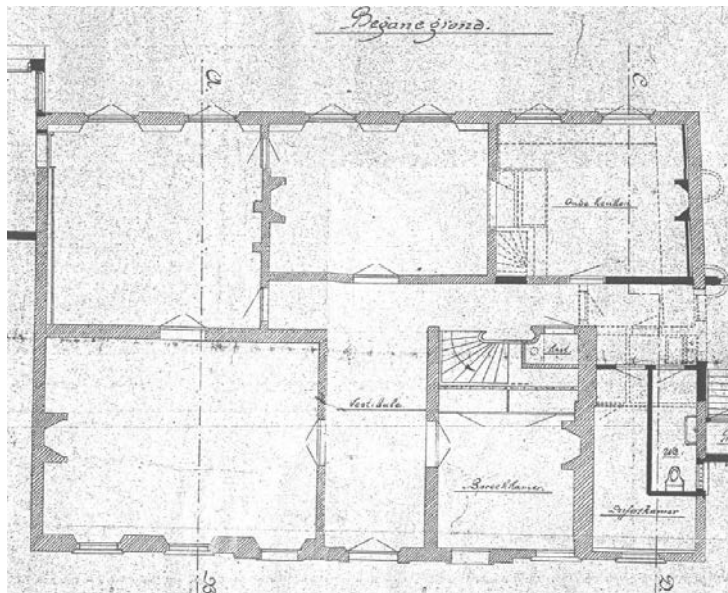
De spreker heeft onderzoek gedaan naar het Huis Schouwenburg nabij Elburg, aan de noordrand van de Veluwe,. Dit onderzoek is een voortzetting van het onderzoek dat BBA in 2002 in opdracht van het Gelders Landschap naar de bouwgeschiedenis van dit pand heeft gedaan.

In 2008 ging het huis over in de handen van de familie Anneveld-Van Wesel, waarna een start werd gemaakt met de restauratie.

Hoewel er vandaag niets meer rest van de oudste bouwfases, begint de bewoningsgeschiedenis van het gebied in de 12de eeuw. Dan starten grootschalige ontginningen door kolonisten die afkomstig zijn uit het Hollandse en Utrechtse laagveengebied. Deze zogenaamde cope-ontginningen bestaan uit langgerekte kavels, welke later bepalend zullen zijn voor de vormgeving van het huis. Soortgelijke patronen vindt men ook rond de Veluwezoom, en is ondermeer te vinden bij de huizen Schouwenburg, Rozenburg en Zwaluwborg. Wanneer precies de eerste bebouwing op het grondgebied van Schouwenburg verschijnt, blijft onduidelijk.

De vroegste kern van het huidige pand stamt uit de 17de eeuw, waarschijnlijk gebouwd rond 1635 in opdracht van Gerrit Heeck en Catalina Sageman. Wevers laat enkele ontlastingsbogen zien die na ontleistering zichtbaar

werden, en welke mogelijk terug gaan tot die oudste fase. De bogen hebben zandstenen aanzetten en sluitstenen, en bezitten een vroeg voorbeeld van dagstrepen in het voegwerk. Naast een merkwaardige brede ontlastingsboog en een moeilijk te duiden vlechting in de voorgevel, lijken er weinig sporen meer te stammen uit die eerste, zeventiende-eeuwse fase.

Plattegrond van Huis Schouwenburg uit 1842

Zo werd de gehele kapconstructie, op een enkel eiken spantbeen met telmerk VI na, in 1911 vervangen. Ook de balklagen zijn jonger dan de 17de eeuw. Het pand kent dan ook een rijke verbouwingsgeschiedenis, waarvan de sporen in meer of mindere mate te traceren zijn.

Zo werd rond 1780 de indeling van het huis gewijzigd, waarschijnlijk door de

Een in de voorgevel teruggevonden vensterboog, datering 17de eeuw (foto Leo Wevers)

toenmalige bewoner Baron van Spaen. De trap werd verplaatst en de spreker laat de oude locatie van de trap zien, waar uit de sporen op de muur de constructie van de oude trap, met traptree en een stootbord kunnen worden achterhaald. De bouwmassa wijzigt dan niet veel, en de kadastrale minuut uit 1832 laat een plattegrond zien die vrijwel overeen komt met de huidige. Later in de 19de eeuw worden dan nog de vensters

vervangen en brengt men op verschillende plaatsen stucplafonds en betengeld behang aan. Gelukkig zijn veel van deze afwerkingen bewaard gebleven achter de gipsen voorzetwanden die rond 1975 in het pand zijn aangebracht. De spreker sluit af met het vermelden van de vondst van isolatiemateriaal boven enkele van de genoemde plafonds in het achterhuis, en merkt op dat hij zeker verder onderzoek gaat doen naar het type isolatiemateriaal, nu zijn interesse hierin door de vorige spreker is gewekt.

J.N.

23 JUNI 2010 - MET KLEURHISTORISCH PLATFORM

EEN BOUWHISTORISCHE KIJK OP WANDBESPANNINGEN OF WANDAFWERKINGEN, DE BEVESTIGING VAN BESCHILDERDE LINNEN BEHANGSELS VOOR, TIJDENS EN NA RESTAURATIES *PAUL KISNER*

Paul Kisner is recent afgestudeerd aan het Nimeto Utrecht (Interieur, Decoratie, Exterieur en Bescherming) en zal volgend jaar zijn verdere opleiding voltooien met een aparte specialisatie Conservatie en Restauratie van Schilderkunst aan de Artesis Hogeschool te Antwerpen. Tijdens zijn studie deed hij van augustus 2009 tot februari 2010 een stage bij de RCE onder Bernice Crijns, medior specialist kleur en schilderijen. De stage hield een onderzoek in naar wandbespanningen in Haarlem met als casestudy de behangsels in de regentenkamer van het vroegere Pest- en Dolhuis.

Na een inleiding met de bespreking van de vraagstelling en doel van het onderzoek, gaf Klisner een helder, algemeen overzicht van doel en functie van wandbespanningen, b.v. als versiering en als egalisatie van de wanden. Geschilderde linnen behangsels raakten in de 19de eeuw uit de mode, werden verwijderd, verplaatst of overgeplakt; vanaf circa 1850 werd papierbehang gangbaar. Bij de diverse ophangmethoden moet men denken aan betengeling, span- of spieramen; het behangsel kan ook vastgezet met kleine nagels en (thans) nieten. Bij restauraties komen diverse ophangmethoden voor, met doubleerdoek, demontabele methoden als klittenband, magneten en de 'vrij bewegende methode' met pinnen en ijzeren platen (zoals in de Janskliniek, Haarlem). Er zijn maatregelen nodig om de oude behangsels te beschermen. Ter wering van daglicht worden UV-filters, gordijnen en luiken gebruikt. Van belang zijn ook klimaatbeheersing en ongediertebestrijding, daarnaast de keuze en het plaatsen van meubels, de bevestiging van stoelplanken, en last but not least, voorlichting en afspraken met de gebruikers en bezoekers, zoals bijvoor-

beeld het maximaal toelaatbare aantal personen. Bij het bedoeken van beschildeerde behangsels spelen moeilijke overwegingen een rol t.a.v. de noodzaak van het demonteren, het beoogde doel en de risico's. Evenals bij de bouwhistorie dient voorafgaand aan een restauratie een onderzoek en documentatie te worden verricht en dienen de waarden van het interieur en de collectie te worden vastgesteld.

Naar aanleiding van de stage deed Kisner tevens onderzoek naar de behang-schilder Jan Augustini (1725-1773). Hij actualiseerde de bestaande inventarisatie van diens levensloop en zijn werken. Jan Degelenkamp, wiens alias Jan Augustini was, werd in Groningen geboren en overleed in Haarlem in 1773. In navolging van een neef, genaamd Jan Augustinus, heeft hij na vestiging in Haarlem de naam Augustini aangenomen. Hij ging in de leer bij de bloem- en landschapsschilder Jan van der Vinne (1699-1753) en de portretschilder Philip van Dijk (1680-1753). Later had hij zelf een atelier en leer-werkplaats en was hij in 1771 betrokken bij de oprichting van de Haarlemse Tekenakademie. Van Augustini zijn vier complete behangsels bewaard gebleven. Twee daarvan bevinden zich nog steeds op de originele locatie in Haarlem. Een is te vinden in de regentenkamer van het Pest- en Dolhuis (Schotersingel 2). Het is in het zicht gebleven en gedateerd 1756, maar niet gesigneerd. Het tweede exemplaar bevindt zich in de Janskliniek (Jansstraat 36). Dit is gedateerd 1758, en gesigneerd. Het werd in de bestuurskamer verborgen achter papierbehang teruggevonden, en is gerestaureerd in 2007. De twee andere behangsels zijn elders terecht gekomen, namelijk in de Herenkamer van Huis Waterland in Velsen-Zuid (Rijksweg 16). De datering is ca. 1770, het is niet gesigneerd. Het laatste behangsel bevindt zich thans in de Italiaanse zaal van het huidige stadsarchief in Amsterdam (Vijzelstraat 32). In 1926 is het behangsel verhuisd van een oud pand aan de Herengracht naar het gebouw aan de Vijzelstraat, ontworpen door architect K.P.C. de Bazel voor de Nederlandse Handelsmaatschappij. Het is gedateerd 1772, en gesigneerd.

Kisner ging vervolgens uitgebreid in op zijn stageproject, de beschilderde linnen wandbespanningen in de Regentenkamer van het Pest- en Dolhuys te Haarlem, en deed verslag van de restauratie en de 'bouwhistorische' bevindingen. Het pand is thans in het bezit van de gemeente Haarlem en wordt gebruikt als Museum 'Het Dolhuys'. De restauratie werd uitgevoerd door Rescura en advisering geschiedde vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Na demontage zijn de doeken overgebracht naar een tijdelijk atelier, waarna een inventarisatie werd uitgevoerd, gevolgd door een schriftelijke omschrijving en schaaltekeningen. Voor de technische gegevens zijn de draden geteld, de baanbreedte gemeten en werd de samenstelling van de grondering geanalyseerd. Ook werd advies gegeven hoe houtwormschade in de betengeling kon worden beperkt.

KLAPRAMEN VOOR BEHANG OF 'SCHARNIERENDE BEHANGSELS' EDWIN ORSEL

In zijn functie van bouwhistoricus bij de gemeente Leiden kwam de spreker in aanraking met een aantal, zoals hij het noemde, 'spannende' bespanningen. Het betrof een zeldzaam voorkomend fenomeen, namelijk dat spanramen waarop behangsels of papierbehang was aangebracht, niet altijd vastgetimmerd hoefden te zijn, maar wel eens scharnierend werden opgehangen. In de door Edwin besproken panden werden dergelijke ramen aan de kant van de zijgevels gevonden; ze dateren uit de 18de en 19de eeuw. De nog aanwezige scharnieren en ook de sporen daarvan op het raamwerk getuigden dat de ramen beweegbaar waren opgehangen.

In het pand Breestraat 72 (1740-'50) bevindt zich een spanraam met scharnieren in de rechter voorkamer. Oude Singel 6, een laat negentiende-eeuws huis,

Restant spanraam in de voorkamer van Oude Singel 6 Leiden. (foto E.D. Orsel)

heeft in de linker voorkamer een spanraam met de aftekening van een scharnier op een lat aan de bovenzijde. Ook bij Rapenburg 42 en Hogewoerd 33 werden dergelijk beweegbare ramen aangetroffen. Een voorbeeld buiten Leiden bevindt zich op de verdieping van Koornmarkt 45 te Delft.

De vraag is, wat de bedoeling was van deze scharnierende constructies. Bij alle was het raamwerk gemonteerd voor blinde, dikke zijmuren. Het is mogelijk dat ventilatie bevorderd diende te worden, dus dat de reden vochtdoorslag en schimmelvorming was, omdat men door het wegklappen van een wandgedeelte kon luchten. Andere redenen waren misschien de mogelijkheid tot reinigen, het plaatsnemen van muizenvalletjes of het naspanssen van een behangselsel. Ook een reden kan zijn dat bij reparatie of vernieuwing, bijvoorbeeld van een schouw, de behangselwand tijdelijk kon worden weggeklapt.

E.S.

VAN EIKENHOUT EN BRUIN EN GEEL - EDWIN ORSEL

In een tweede presentatie ging Edwin in op enkele vondsten gedaan bij bouw-historisch onderzoek in Leiden, o.a. in het monumentale huis Rapenburg 67. Dit is een pand uit de 17de eeuw, dat in 1762 een nieuwe gevel heeft gekregen en ook inwendig werd verbouwd. Op de verdieping van het rechter zestiende-eeuwse achterhuis zijn de bouwsporen van een vroegere opkamer tevoorschijn gekomen. Toen in de 18de eeuw een nieuwe muur en kasten werden aangebracht, werd in de achterwand van de kasten het zestiende-eeuwse eikenhouten beschoot, de regels en ook het oude plafond van hergebruikte kinderbinten niet verwijderd.

In het pand Nieuwe Rijn 55 uit circa 1530 werd in een kast een eveneens

De schildering op de strijkbalk (1656-1661) in de opkamer van Rapenburg 67 Leiden. (foto E.D. Orsel)

onbeschilderd, eikenhouten beschoot aangetroffen en het restant van een strijkbalk met peerkraal. Met behulp van dendrochronologisch onderzoek kon de balk in 1657 ± 6 jaar worden gedateerd. Dit komt overeen met de archiefgegevens (1656-'61). De balk is beschilderd met consoles, bladwerk en druppels, en een geschilderd 'op-hanghaakje'. Alles is uitgevoerd met voornamelijk bruine en gele lijnen, die door kleurverschillen diepte suggereren. Ook vallen in de schildering de belijningen van de vroeger tegen de strijkbalk uitkomende kinderbinten te herkennen. In de nabijheid bevindt zich op een zestiende-eeuwse, eiken latei een rankenschildering, die ook in de 17de eeuw is te dateren.

E.S.

De schildering op de strijkbalk en geprofileerd sleutelstuk (1656-1661) in de opkamer van Rapenburg 67 Leiden. (foto E.D. Orsel)

HERKEND MAAR NIET ERKEND. HET WON- DER VAN AXEL *BRIGIT GIESSEN*

Er is onderzoek door de spreekster gedaan in het kleine huis Markt 2a in Axel, ten zuidoosten van Terneuzen. Het betreft een woonhuis, behorende tot het naastgelegen pand, een voormalig warenhuis. Beide panden zijn in 1902 gebouwd in opdracht van C.B. Antheunis (1875-1951), meesterschilder en decoratieschilder, werkzaam in Zeeuws-Vlaanderen en

Teruggevonden schilderingen in het pand Markt 2a te Axel. (foto architect Nico Fierloos)

Deze en volgende pagina: Terugggevonden schilderijen in het pand Markt 2a te Axel.
(foto's architect Nico Fierloos)

Noord-Brabant. Het warenhuis geniet thans rijksbescherming, onder meer door de op de begane grond aanwezige oude toonbanken, de kartonnen beschilderde plafonds etc. De waarden van het woonhuis zijn bij de inventarisaties van MIP en MSP helaas niet herkend. Het interieur was grotendeels witgeschilderd, maar door het huidige onderzoek werden unieke ontdekkingen gedaan. Onder de witkalk, schrootjes en wandbespanningen kwamen in de gangen, het trappenhuis, de voorkamers en een achterkamer schilderijen tevoorschijn. Het gaat om wandschilderingen, randen van papier-maché en beschilderde kartonnen plafonds. Ze zijn in de trant van de Jugendstil geschilderd door de bewoner Antheunis. Door het grote aantal schilderijen wordt de indruk gewekt dat er sprake is van enige 'horror vacui'. De voorstellingen van manshoge kinderfiguren, arcadische taferelen, vogels b.v. zwaluwen, putti en friezen met classicistische ornamenten zijn echter bekoorlijk en indrukwekkend.

De gemeente is thans eigenaar van het pand. De RCE, RKD en andere partijen, als het Streekmuseum 'Land van Arkel', dat gepland is in het voormalige warenhuis, zijn bij het project betrokken. Men was verheugd en tegelijk bezorgd over de unieke vondsten. Het is voorlopig de vraag of het lukt voor het pand alsnog een beschermingsprocedure te starten, de financiering voor de gehele of gedeeltelijke restauratie van de schilderijen rond te krijgen en het woonhuis met de monumentale schilderijen als museaal object geschikt te maken.

E.S.

WOONHUIS HINTHAMERSTRAAT 119 - *MAARTEN ENDERMAN*

Als bouwhistoricus bij de gemeente Den Bosch heeft Maarten onderzoek gedaan naar het woonhuis Hinthammerstraat 119 dat is gelegen in een bouwblok even ten oosten van de St. Jan. Het huis staat in het gebied van de eerste uitbreiding van de stad uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Aanleiding van het onderzoek was de ontsluiting van de bovenwoning die sinds 1954 niet meer in gebruik was. Het pand had geen monumentstatus, maar is inmiddels gemeentelijk monument geworden. In 1982 en 1996 waren er waarnemingen geweest. Toen was geconstateerd dat het een kenmerkend Bosch woonhuis betrof met een voorhuis en een vast achterhuis en een kelder met een verhoogde vloer. Het pand heeft een sporenkap met gezaagde telmerken die niet op volgorde staan. Vanwege het niveauverschil tussen voor- en achterhuis zijn respectievelijk dekbalkjucken en tussenbalkjucken onder de

Het einde van de geschilderde lambrisering tegen de linkerzijmuur op de verdieping in het achterhuis. (foto BAM, Gemeente 's-Hertogenbosch)

sporen geplaatst. In 1996 waren in het achterhuis op de verdieping muurschilderingen aangetroffen. In dat deel werd nu ook behang gevonden geplakt op kranten uit 1818. De kranten dateerden van een eerste grote verbouwing waarbij voor- en achterkamer op de verdieping kachelnissen kregen, een alkoof en een beschilderde vloer in de vorm van een zogeheten 'voetjesvloer'. In 1905 veranderde de indeling van de verdieping toen er een aparte toegang vanaf de straat naar boven werd gemaakt. Uit die tijd dateert een beschilderd stucplafond.

Overtekening van een persbrokaten cirkel, doorsnede 21 cm. (tekening BAM, Gemeente 's-Hertogenbosch)

Tussen 1818 en 1954 is er

duchtig aangepast getuige de dertien lagen behang en vijf lagen verf. Nadere beschouwing van het huis leerde dat het ging om een vijftiende-eeuws casco, gebouwd tussen twee bestaande woonhuizen. In de rechter zijgevel, behorende tot Hinthammerstraat 117 (uit circa 1465) was zowel een dichtgezet venster te zien als een staande tand. Deze tand bood de eigenaar van het Hinthamerstraat 119 de mogelijkheid om de gevel als gemene muur te gebruiken en zijn huis verder naar achteren uit te bouwen. Het onderzochte pand moet circa 1470 zijn gebouwd met hout afkomstig uit de Ardennen en Westfalen. Daarvan is een aan de indeling met insteek en gang aangepast houtskel gemaakt. Op de begane grond en in het achterhuis op de verdieping werd spreidsel aangetroffen. Daar bevindt zich ook de genoemde wandschildering die blijkt te bestaan uit drie fases. Het oudst is een sjabloonschildering met teksten (Jezus / Maria) uit 1470. De tweede fase, die vermoedelijk uit het begin van de 16de eeuw dateert, bestond uit een geschilderde lambrisering met een lijst van briefpanelen. In de hoek met de brandmuur eindigde de lambrisering en was langs de balklaag een rode gordijnschildering aangebracht. Deze markeert vermoedelijk de plaats van een bed. De derde fase bestond uit de toevoeging van een rankenschildering over de gordijnschildering. Ook beneden in het achterhuis kwamen fragmenten van schilderijen voor. De oorspronkelijke balklaag aldaar was in het begin van de 16de eeuw oranje-rood geschilderd en voorzien van cirkels van zogeheten persbrokaat (tinfolie gevormd in een mal). Hierin was een stralenkrans met letters afgedrukt.

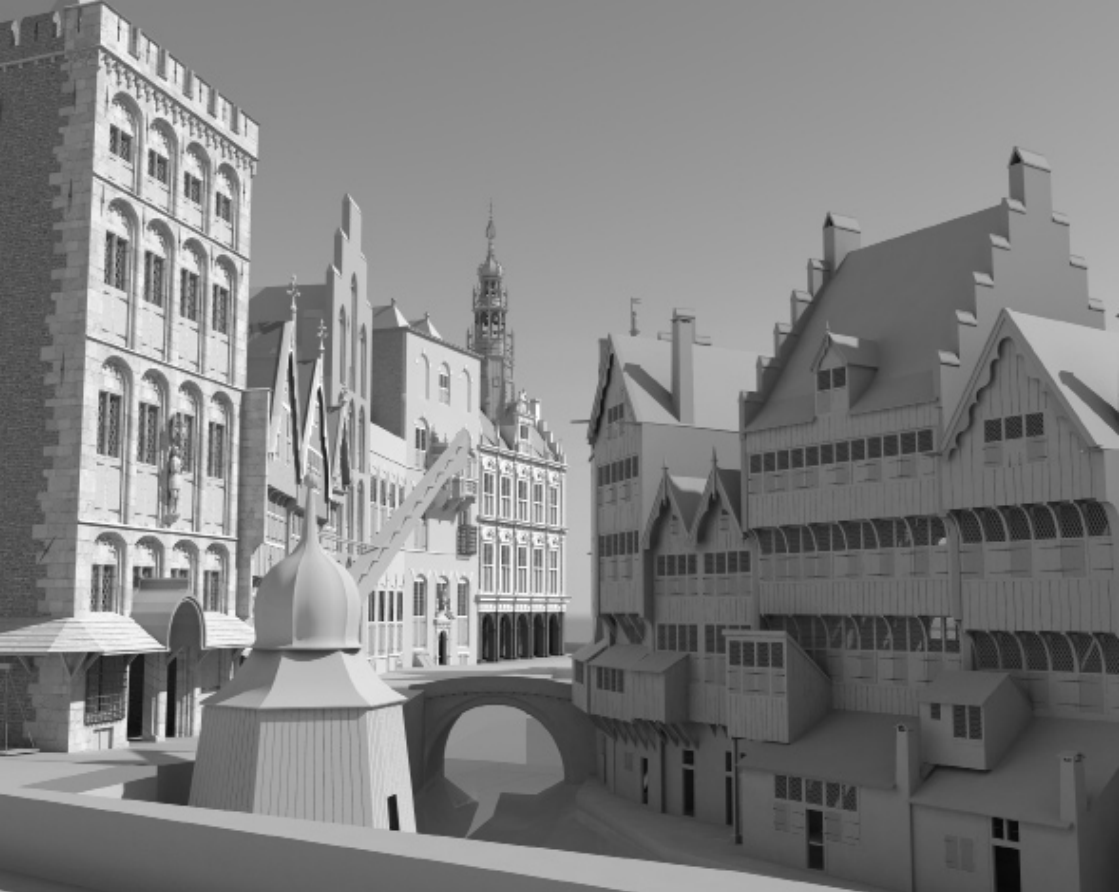
Persbrocaten in woonhuizen zijn sporadisch in huizen in de Zuidelijke Nederlanden gevonden, bijvoorbeeld het Oosterlingenhuis te Brugge. Dit aanzienlijke gebouw doet vermoeden dat ook de eigenaar van Hinthamerstraat 119 een welgesteld man moet zijn geweest.

R.S.

HET UTRECHTS STADHUIS IN VOGELVLUCHT *FRANS KIPP*

Enkele jaren geleden heeft Frans het plan opgevat om te werken aan een synthese van het door hem in enkele decennia verzamelde bouwhistorisch materiaal in relatie tot andere gegevens. Daartoe heeft hij zich achter de computer gezet om samen met Daan Claessen het gevondene in een computermodel te verwerken. Zij gebruiken het programma Maya 3D Animation, dat bekend is bij makers van computerspellen en dat de gelegenheid biedt om driedimensionaal draadmodellen te bouwen. Deze kunnen vervolgens alle kanten op gedraaid worden. Bij de presentatie worden de vlakken ‘gerenderd’ (vanzien van licht en schaduw). Op deze wijze heeft Frans al een interessant werkmodel van de Utrechtse Domtoren en omgeving gecreëerd, met als doel de ontwikkelingsgeschiedenis van zowel de Domtoren als de immuniteiten van Dom en Oudmunster binnen het voormalige Romeinse castellum ruimtelijk uit te werken. Inmiddels is het tweetal zo ervaren dat ze ‘en passant’ een driedimensionaal overzicht hebben gemaakt van de twaalf opgegraven Utrechtse schepen uit de periode tussen 100 en 1200, die in het computermodel met hun boegen op de juiste plek aan de tijdlijn zijn vastgemaakt.

In zijn uitdijende onderzoek naar de omgeving van het Damplein, heeft hij ook de “buitenkant van de grens” verkend. Net over de grens van de Dom immuniteit aan de noordkant ligt het Utrechtse Stadhuis dat in het onderzoek van Frans al snel van een randproject tot een zelfstandig onderzoek evolueerde. Over het stadhuiscomplex bleken verrassend veel – zij het ook soms summier - gegevens beschikbaar uit verschillende soorten bronnen, die het mogelijk maken 2000 jaar geschiedenis van deze plek te overzien. De recente verbouwing van het stadhuis werd zowel bouwhistorisch als archeologisch begeleid, en heeft het nodige opgeleverd. Hoewel beide onderzoeken tot op heden slechts gedeeltelijk zijn uitgewerkt, heeft Hein Hundertmark op basis daarvan een uitgewerkte dateringplattegrond van de kelder van het complex gemaakt. Allerlei vragen bleken slechts op te lossen door het stadhuisblok als geheel te beschouwen in combinatie met de archeologische opgravingen van 1998. Samen stelde dit Frans in staat om een reconstructie te maken van de ontwikkeling van het landschap ter plaatse in de eerste 1200 jaar. Hierin speelde de meanderende en verlandende loop van de Rijn een belangrijke rol, met opeenvolgende beschoeiingen, ontwatering, landaanwinning en ophoging. De Rijn liep eerst met een boog noordelijk rond het Romeinse castellum en over de

Het gebied van het huidige stadhuis, rond 1600. (computertekening ©Daan Claessen, Gemeente Utrecht, Cultuurhistorie)

latere plek van het stadhuis. Na 1122 werd de meander van de Rijn afgesloten maar bleef nog eeuwen als appendix aan de Oudegracht herkenbaar. Op de plaats van het latere stadhuis verrezen in de twaalfde eeuw eerst het tufstenen huis Lichtenberch en de voorloper van het Keijzerrijk, alsmede een tufstenen poortgebouw. Na de stadsbrand van 1235 werd het huis Lichtenberch aanzienlijk groter herbouwd, terwijl het noordelijke deel van de bijbehorende hofstede verkaveld werd voor huizenbouw. Hieruit groeide in de tweede helft van de dertiende eeuw een huizenrij aan de Oudegracht, die om en om uit stenen en (min of meer) houten huizen bestond. Ook aan de zuidzijde werd een huis toegevoegd, dat middels een nog bestaande brug uit Doornikse steen met de overkant van de gracht verbonden werd. Mede op grond van twee zeventiende-eeuwse schilderijen en diverse tekeningen kon de gevelwand – deels met terugwerkende kracht – gedetailleerd gereconstrueerd worden. Aan de overkant van de gracht bevond zich de Snippenvlucht en daarachter de Lakenhal. Dit enorme gebouw werd in de zeventiende eeuw deels gesloopt en deels

Ontwikkeling van het huis 'Keijserrijk' door de eeuwen heen. (computertekening ©Daan Claessen, Gemeente Utrecht, Cultuurhistorie)

tot winkelwoonhuizen verbouwd.

Met behulp van diverse archeologische en bouwhistorische gegevens kon Frans ook een hoogtekaart van het gebied ontwikkelen, ingedeeld naar eeuwen, waaruit blijkt dat het huidige maaiveld grotendeels reeds rond 1400 werd bereikt. Via een computermodel dat in principe steeds met een eeuw verschil de toestand weergeeft neemt Frans ons mee langs de ontwikkelingen. In 1520 werd het verbouwde huis Hazenberg geschikt gemaakt als Stadhuis, door toevoeging van decoratieve elementen naar ontwerp van de Dombouwmeester, te herleiden uit de bewaard gebleven rekeningen. In 1546 werden het Raadhuis en het naastgelegen Schepenhuis op last van Karel de Vijfde tot één geheel verenigd en verbouwd achter een deels uitgevoerde renaissancegevel. Daarbij werd zoveel mogelijk van de oude substantie bewaard. De opzet hiervan kon gedetailleerd worden gereconstrueerd tot en met de kleurstelling, dankzij de bewaard gebleven bestekken. Aan de hand van ander topografisch materiaal blijkt de ontwikkeling van het stadhuiscomplex goed te schetsen. Van een schilderij uit 1660 is het omgekeerd zelfs mogelijk om aan te geven waar de schilder gezeten moet hebben bij het maken van zijn schetsen. Dat was vanuit één van de huizen van de Snippenvlucht die door hun rommelige houten gevels de Utrechtse bestuurders een doorn in het oog waren. Uiteindelijk werden al deze huizen in de zeventiende eeuw gesloopt. Ook de veranderingen uit de recentere tijden komen in het computermodel aan de orde, waaronder de classi-

cistische zijgevel uit 1645 en de grootscheepse verbouwingen in 1828 en 1844. Het is verrassend om te zien, hoe dit ene bouwblok als 'pars pro toto' allerlei uiteenlopende ontwikkelingen in de stad en in de huizenbouw blijkt samen te vatten en te illustreren, tot zeer extreme voorbeelden toe.

Het uitgebreide en rijkelijk met visueel materiaal ondersteunde verhaal toont op een imposante wijze wat er allemaal mogelijk is met behulp van de computer. Dit leidt niet enkel tot de prachtige presentatie: om tot een model te kunnen komen moeten de gegevens vooraf heel goed geanalyseerd worden. Sterker nog, het werkmodel blijkt een dankbaar hulpmiddel bij analyse en onderzoek. Het resultaat is er naar, zowel in de vorm van modellen van de ontwikkeling per eeuw van het gehele blok als van de ontwikkeling van de afzonderlijke huizen.

R.S.

VOOR DE DATUMS VAN DE KOMENDE PLATFORMS,
ZIE WWW.BOUWHISTORIE.NL

SPROKKELING

De volgende inzending is binnengekomen bij de redactie:

BUITENSCHILDERWERK IN VELDHAUSEN UIT 1774 EVERHARD JANS

In het boek van Meindert Stokroos: 'Alles wat je altijd al wilde weten over monumenten en bouwstijlen', Bussum 2006 (p. 108-10) wordt het schilderen van historische huizen beschreven. In het Staatsarchiv Osnabrück, Rep. 125 I. Hann. Reg., Bentheim werd een archiefstuk aangetroffen uit 1774 dat interessante informatie geeft over de werkwijze, de kleuren en de betaling. De brief is geschreven in het Nederlands, een taal die in deze Duitse grensstreek tot in de negentiende eeuw werd geprefereerd boven het Hoogduits. Het stuk is ondertekend door de Gravin van Rechteren uit Velthuysen in het Nedergraafschap Bentheim. Mogelijk is zij verwant aan de gelijknamige families in Almelo en Dalfsen. Het is gericht aan:

'Monsieur van Aijen, voornaam Verver en Glasemaker toe Ootmarsum'.

De tekst luidt:

'Monsieur!

Koome door deze uwedele te verzoeken om hier bij mij het huis van buyten te komen verven, de eerste grondverf ligt er reeds op, naementlijk ligt lood kleur die door de Verver Stuel van Nienhuys er op gelegd is, maar terwijl hij mij de ganse Somer teleur gesteld heeft, als ook nog en niet koomt, als wanneer het reegent en also de verv er dadelijk weer afloopt.

So is mijn verzoek dat uw meedebrenge wat er toe sijn moet, terwijl de laatste verf van het beste groen sijn sal, dog Uedele moet ook witte Verf voor het wapen medebrenge, hetgeen ook al eens geverft is. Ik houde van geen veranderinge of moeten door uysterste noodzakelijkheid er toe gedrongen worden en wanneer men de arbeidslieden dadelijk betaald wil men ook geerne voor sijn geld gedient sijn, soe Uedele maandag sijnde den 3. october Uedele niet komen kan, versoeke het door deese expres te laten weeten, terwijl het de hoogste tijd is dat het verwen geschieden moet, in die verwagtinge blijve met agtinge Uedele dienstwillige

***J.C.W. Gravin van Rechteren
Velthuysen, den 1. october 1744'***

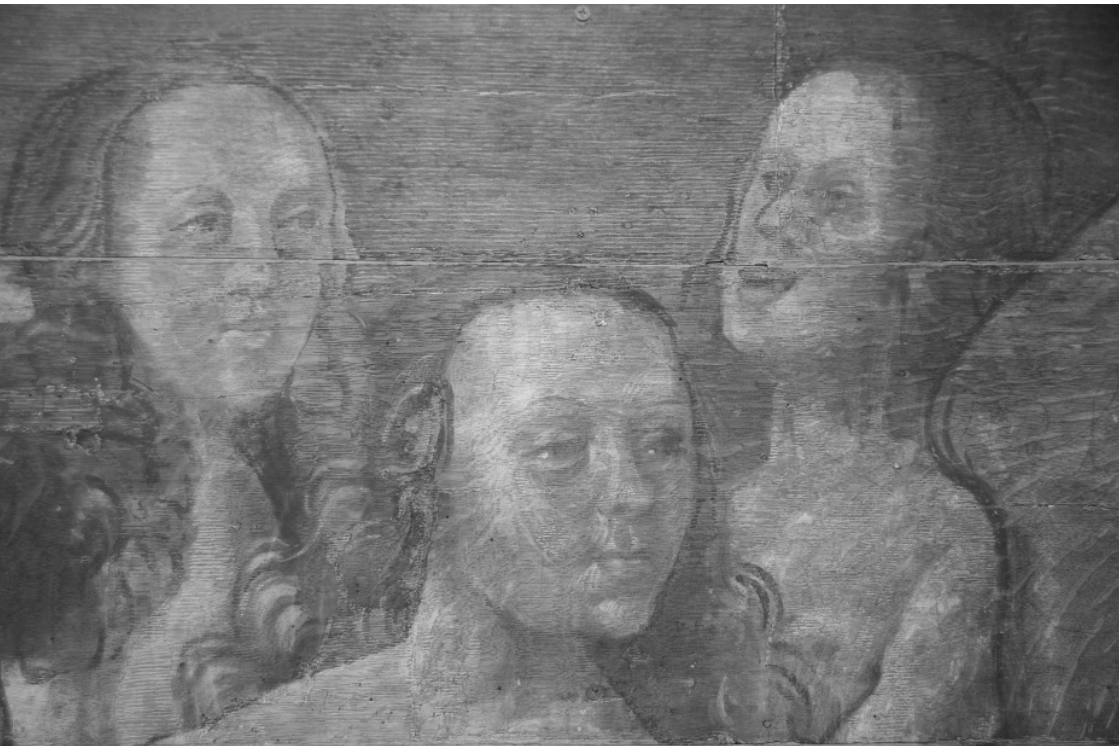
VERSLAG DONATEURSDAG

5 JUNI 2010 TE ALKMAAR

We schrijven zaterdag 5 juni 2010, het kwik is gestegen tot 27 graden. Een prachtige dag voor een strandbezoek, een fietstocht of een ontspannen pleziervaartocht. Maar zestig SBN donateurs besluiten tot geen van al deze vrijetijdsbestedingen. In plaats daarvan geven zij acte de présence op de SBN Donateursdag te Alkmaar. De ontmoetingsplek deze dag is de synagoge aan de Hofstraat, verse koffie inclusief.

Nadat alle bouwhistorici, monumentenambtenaren, erfgoedliefhebbers en andere geïnteresseerden plaats nemen in de intieme ruimte die de Synagoge biedt, heet Nico Alsemgeest, Wethouder Monumentenzorg & Archeologie, alle aanwezigen van harte welkom. Alsemgeest komt met keiharde cijfers die onderbouwen dat Alkmaar met recht een volwassen monumentenstad genoemd mag worden. Ongeveer vierhonderd Rijksmonumenten en zevenhonderd Gemeentelijke monumenten maken de bekende 'kaasstad' zo ongeveer tot een openluchtmuseum. De Wethouder spreekt uit dat hij bouwhistorisch onderzoek een belang-rijk onderdeel van monumentenzorg acht. Het monumentenzorgbeleid is erop gericht de stad 'levend en compleet' te houden. 'Zonder cultuur is er geen stad',

Schilderingen van engelen op een houten ondergrond, Grote Kerk Alkmaar. (foto R. Stenvert)

Blik op de preekstoel van de Grote Kerk te Alkmaar. (foto R. Stenvert)

aldus Alsemgeest.

Koos de Looff vertelt dat de SBN momenteel, na negentien jaar bestaan, expliciet nadenkt over de toekomst. De toekomstwensen zijn vastgelegd in een beleidsplan. Belangrijk in dit plan is de notie dat de discipline bouwhistorie met name bestaansrecht heeft binnen de bredere context van 'cultureel erfgoed'. Het hoofddoel van het beleidsplan is om partners binnen deze context op de hoogte te brengen van de ambities van de SBN. Kwaliteit, kennis, onderwijs en verbreding zijn kernwoorden in het plan.

Jos Bazelmans, die het beleidsplan ontvangt als vertegenwoordiger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, typeert het plan als 'helder', 'zeer ambitieus' en 'geschreven met een open geest en met een blik naar buiten'. Volgens hem heeft de SBN in dit plan de huidige ontwikkelingen in breed perspectief meegenomen, zowel op maatschappelijk als op wetenschappelijk gebied.

Bazelmans is enthousiast over de focus op kennisoverdracht, kennisdeling en onderwijs. Hij raadt aan een onderzoeksagenda op te stellen en daarbij een zodanige vorm te kiezen dat deze eveneens toegang biedt tot (financiële) middelen. Het is van belang een oriëntatie te kiezen die goed aansluit bij huidige ontwikkelingen in het veld van monumentenzorg.

Verder laat Bazelmans zich lovend uit over het initiatief voor waardekaarten voor steden, waarop aangetroffen en te verwachten monumentale waarden van panden vastgelegd worden. Hij nodigt de SBN nadrukkelijk uit hierover met de

RCE van gedachten te komen wisselen om gezamenlijk dit initiatief verder te ontwikkelen.

Na een korte pauze volgt een lezingenreeks, als inleiding voor de pandbezoeken van het middagprogramma. Carolien Roozendaal, bouwhistorica te Alkmaar, vertelt over de ontstaansgeschiedenis en de zestiende-eeuwse bloei-periode van Alkmaar en over hoe bouwhistorie in het beleid van de stad als schakel fungeert tussen archeologie en monumentenzorg. Rob van Baalen, van Klous+Brandjes Architecten zet uiteen voor welke technische en procesmatige problemen hij kwam te staan bij de restauratie van Het Karenhuis, een ouderenhuis ontworpen door Duiker en Bijvoet in 1918. Bouwhistoricus Dik de Roon schetst de geschiedenis van 'Het huis met de Kogel' een eeuwenoud houten huis. Luuk Hageman, onderdirecteur van de woningcorporatie Van Alckmaer voor wonen, de eigenaar van de Synagoge, houdt een bevolgen betoog waaruit blijkt dat je met enthousiasme ver kunt komen in het kader van cultuurbehoud. Ondanks vele tegenslagen in het proces is het hem, in samenwerking met de Gemeente, gelukt om het ensemble van de Synagoge met een aangebouwd rabbi-huisje en schooltje te behouden.

Als laatste voor de lunch vertelt Frank Haans, werkzaam bij MAB te Nijmegen, kort over de recente oprichting van de Bond van Nederlandse Bouwhistorici (BNB). Dit initiatief is een antwoord op de vraag naar kwaliteitsborging van bouwhistorisch onderzoek. De bond is een vakvereniging voor bouwhistorici. Wanneer een bouwhistoricus zich hierbij wil aansluiten, zal hij enkele van zijn onderzoeken in moeten dienen bij een kwaliteitscommissie, die bestaat uit deskundigen op bouwhistorisch gebied. Deze commissie bepaalt of de onderzoeken van voldoende kwaliteit zijn en daarmee of de bouwhistoricus zich mag aansluiten bij de vakvereniging. Het hoofddoel van de BNB is een register te vormen van gekwalificeerde bouwhistorici.

Na de lunch worden in kleine groepen enkele markante Alkmaarse gebouwen bezocht, waaronder 'het huis met de kogel', de Grote Kerk en het Karenhuis. Tevens kon men aansluiten bij een stadswandeling door het historisch stadscentrum.

Het 'huis met de kogel' dateert uit circa 1560 en dankt zijn naam aan een kogel die er insloeg in 1573, tijdens de 80-jarige oorlog. Het huis, met houtskelet en een naar boven steeds verder uitkragende houten gevel, illustreert een bouwwijze die in het zestiende-eeuwse Alkmaar veel toegepast werd, maar is zo bijzonder omdat het één van de zeer weinige houten gevels is in Nederland met een ouderdom van 450 jaar. Tijdens de SBN-dag waren het pand en twee buurpanden opengesteld voor nieuwsgierige bouwhistorici, wat extra interessant was, omdat het restauratieproces nog in volle gang is.

Zeer bijzonder blijkt het bezoek aan de Grote Kerk onder de bezielende leiding van Willem Haakma Wagenaar. In de gewelven van het koor en het noordtransept bleken vroeg zestiende-eeuwse schilderijen aanwezig te zijn, die momenteel aan een zeer minutieus restauratieproces worden onderworpen.

Dankzij een ingenieuze steigerconstructie in de kerk kunnen de bezoekers met hun neus op de gedecoreerde gewelven staan, wat een bijzondere ervaring is.

T. Haakma Wagenaar geeft uitleg over de werkzaamheden aan de Grote Kerk in Alkmaar. (foto R. Stenvert)

De schilderijen worden ontdaan van de twintigste-eeuwse, vergeelde vernislaag, waardoor de prachtige kleurschakeringen weer gaan spreken. Verder wordt het hout geconserveerd, delen van de gewelven vervangen en waar nodig retouches uitgevoerd. Met veel precisie worden zelfs de oude spijkergaten in het hout gebruikt om de gewelven en de laatgotische schilderijen te herstellen.

Net buiten het centrum bevindt zich het Karenhuis. Een in 1918 door Duiker en Bijvoet ontworpen huis voor ouderen, dat in een gelijksoortige functie zal blijven fungeren. Onder leiding van Rob van Baalen konden de bezoekers de 's ochtends uiteengezette restauratieproblematiek rond dit vroege voorbeeld uit het oeuvre van Duiker en Bijvoet in de praktijk ervaren. Naar mening van ondergetekende

hebben Klous+Brandjes Architecten op respectvolle wijze de eenentwintigste eeuw geïntroduceerd in het gebouw, zonder daarbij het vroeg twintigste-eeuwse karakter ervan verloren te laten gaan. En tja, de kleurstelling op de ramen, deuren en kozijnen, over smaak valt niet te twisten wordt gezegd...of juist wel? De jaarlijkse donateursdag bewijst telkens weer een vruchtbaar platform te zijn voor discussie, netwerken en kennisuitwisseling en dat alles in een gemoeidelijke setting. Deze in alle opzichten geslaagde donateursdag werd gezellig afgesloten met de traditionele borrel in het Museumcafé. Op naar de volgende editie!

HANNEKE BLEIJS

TAGUNG ARBEITSKREIS FÜR HAUSFORSCHUNG

AHF-CONGRES 2010; AMSTERDAM, LEIDEN, AMERSFOORT

Het eerbiedwaardige Trippenhuys aan de Kloveniersburgwal 27 in Amsterdam vormde dit jaar het decor voor de ontvangst van de deelnemers aan de eenenzestigste Tagung van de Arbeitskreis für Hausforschung, gehouden van 28 september tot en met 1 oktober 2010. Het voorbereidend comité, bestaande uit Gabri van Tussenbroek, Danielle Spijkerman, Edwin Orsel en Dirk de Vries had al veel langer dan een jaar geleden een welomlijnd plan voor de bijdragen van de sprekers en de te bezoeken panden. Vier leden van het Duitse bestuur waren al eens wezen kijken in ons land en er was een goede samenwerking opgezet met het Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam en Leiden, en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Monumentenzorg Amersfoort. Daardoor kon naast de lezingen een zeer gevarieerd en vooral boeiend programma geboden kon worden. In een handzaam boekje

Het zogenaamde 'huis aan de drie grachten'. Oudezijds Voorburgwal 249 te Amsterdam.
(foto M.E. Stades-Vischer)

was het programma en een korte beschrijving van alle te bezoeken gebouwen opgenomen. Er was zelfs sprake van een unicum in het bestaan van de Arbeitskreis. De teksten en illustraties van alle lezingen waren van te voren al 'binnengehaald', vertaald voor zover nodig, en geredigeerd. Een fraai boek met de titel 'Hausbau in Holland' kon tijdens de Tagung aan de deelnemers worden uitgedeeld. Alle hulde voor Gabri van Tussenbroek die de Nederlandse redactie deed, samen met de Duitse redacteurs Ulrich Klein en Thomas Spohn, ondersteund door vertalingen van de hand van Gabri zelf en van Dirk de Vries: een kanjerprestatie.

In het openingswoord door Michael Goer, de voorzitter van de Arbeitskreis (ingeleid door Dirk de Vries, sinds 1992 tweede voorzitter), werd gememoreerd dat dit de vierde keer was, dat men te gast was in Nederland. Eerdere Tagungen werden gehouden in 1972 in Zwolle, in Utrecht en Den Bosch in 1988 en in Maastricht in 2001. Gezien tegen de achtergrond van het recente besluit van de UNESCO om de Amsterdamse grachtengordel tot cultureel erfgoed

te verklaren, was de keuze het congres in Noord- en Zuid-Holland te houden een goede. Het aantal deelnemers (bijna 100) bestond voor ongeveer de helft uit Duitse, Oostenrijkse en Italiaanse collega's, en voor de andere helft uit Nederlanders. Bij de voordrachten werd het spits afgebeten door Gabri van Tussenbroek, die de toehoorders een zeer duidelijk overzicht gaf van de ontwikkeling van de huizenbouw in ons land, waarbij zaken als het ontbreken van natuursteen, het intensieve gebruik van bakstenen, lichte houtskeletten, de relatie met het water en vooral de strijd tegen slappe bodems aandacht kregen, evenals specifieke constructies van kappen. Jerzy Gawronski bracht de geschiedenis en archeologie van de stad Amsterdam over het voetlicht, in een bij wijlen spannend relaas, geïllustreerd met vele oude kaarten. Baksteenvondsten uit 1280, en ook het feit dat stabiele zandlagen in Amsterdam op sommige plaatsen 12 meter diep liggen, wekten verbazing. Volgens goed Hollandse traditie waren er koekjes bij de koffie en konden de deelnemers nader met elkaar kennis maken, of hun eerder gelegde contacten weer vernieuwen. Na de koffie lichtte Jaap Abrahamse de halve cirkelvorm van de stadsuitbreidingen toe, waar men oorspronkelijk een 'ideale stad' van had willen maken. De uitbreiding in het gebied van de Jordaan in de zeventiende eeuw kon stedenbouwkundig door de omstandigheden niet loskomen van de reeds bestaande parcellering op basis van 'landjes' met turfsloten ertussen. Bij latere uitbreidingen naar het westen toe is dit deels wel gelukt, zij het in 'uitgeklede' vorm in verband met de hoge kosten. Paul Rosenberg, als geen ander kenner van het werk van Hendrick de Keyser (1565-1621), voerde de kijkers langs een aantal huizen die door de grote stadsbouwmeester, de eerste eigenlijke architect, ontworpen waren. De geschiedenis van het Trippenhuys, gebouwd voor de vermogende gebroeders Louis en Hendrick Trip in 1660-62 door Justus Vingboons (1620-1698), werd toegelicht door Koen Ottenheim. Het imposante, 80 voet brede dubbele huis werd gefinancierd uit de inkomsten van de handel in wapens, ijzer, teer en zout. Momenteel huist de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen in het gebouw; in het verleden is kortdurend het Rijksmuseum er gehuisvest geweest. Het enthousiasme van Bernd Adam die over baggerschepen vertelde ging zo ver dat hij met zijn studenten zelfs een dergelijk scheepje heeft nagebouwd. Hij was niet de eerste die

Edwin Orsel geeft uitleg in de Burcht te Leiden. (foto M.E. Stades-Vischer)

zich over het slikprobleem boog. Beroemde voorgangers waren Leonardo da Vinci en Jan van der Heyden, bekend van zijn brandspuitontwerp. Van Jørgen Veerkamp leerden de toehoorders in een niet altijd duidelijk verhaal dat in Amsterdam als bodemstabilisatoren slieten worden gebruikt, die in Rotterdam kespen heten. De zwemmende kelders, waar Dik de Roon over vertelde, wekten grote verbazing bij onze buitenlandse burens en leidden tot veel vragen. De constructie en vorm van nog bestaande daken in Amsterdam uit de zeventiende eeuw met hun stevige balken, gebinten en gevarieerde vormen werden in rap Duits uitgelegd door David Derksen, geïllustreerd met duidelijke tekeningen. Dirk de Vries toonde een aantal voorbeelden van 'meesterstukken' die een ambachtsman in de bouw moest produceren alvorens hij tot een Gilde werd toegelaten. Ze zijn nog te vinden in diverse steden buiten Amsterdam, zoals Leiden, Dordrecht en Amersfoort. Hein Hundertmark, die een bouwhistorisch onderzoek deed in het achtste wereldwonder, het Koninklijk Paleis op de Dam, gaf een verslag van zijn bevindingen en ondermeer zijn visie op het schoonmaken van de Bentheimer zandsteen buitenkant. Dat er voor de fundering ooit 143.000 dennen waren gebruikt verbaasde iedereen. Een passender afsluiting van de dag dan een ontvangst in het huis van de

Burgemeester, Herengracht 502, was niet denkbaar. Na een welkomstwoord door Freek Ossel gaf Hillie Smit een korte beschrijving van de geschiedenis en de restauratie van het interieur. Een aantal mensen trof elkaar voor een drankje in 'Il Panorama' en de echte volhouders woonden nog een vergadering bij in Brasserie Schiller aan het Rembrandtplein.

Het meest voorkomende gespreksonderwerp in Nederland, het weer, liet zich van zijn beste kant zien op de tweede dag van de Tagung. I.v.m. ziekte van Ronald Glaudemans droeg Gabri van Tussenbroek zijn bijdrage voor. Het was aardig voor de Duitse collega's te horen dat hun landgenoot Occo (1483-1537) een indrukwekkend huis liet bouwen in de Kalverstraat, en dat zijn portret nog steeds in het Rijksmuseum hangt. Het huis was een trefpunt voor handelslieden maar ook voor kunstenaars en uitgevers en was ongetwijfeld fraai gedecoreerd en representatief. Ook andere huizen in die periode hadden muur- en plafondschilderingen en prachtig gebeeldhouwde sleutelstukken, waarvan voorbeelden op het scherm verschenen. Jan de Rode vergastte de aanwezigen op een DVD presentatie van een onderzoek in het Trippenhuys naar de restauratieproblemen (en kosten) van de schilderijen met vogels in de gangen, de putti met geweren, en de drie 'trippen' in het familiewapen. Het beroemdste Nederlandse schilderij, 'de Nachtwacht' blijkt tot 1885 gelogeed te hebben in het pand, tot het Rijksmuseum klaar was. Coert Krabbe gaf ons een kijkje in het leven van Pierre J.H.Cuyppers, die voor zijn opvattingen over bouwen en inrichten, graag teruggreep naar het verleden. Sinds het verhaal van Michel van Dam over de waterhuishouding in Amsterdam kijkt iedereen nog scherper naar kleine stenen uitbouwjes aan de buitenzijde van huizen. Ook binnenshuis bij pompen en ondergronds werden reservoirs en cloaca's aangetroffen. Ronald Stenvert maakte een uitstapje naar Enkhuizen, een stad die een bijzondere morfologie ontwikkelde toen haar bewoneraantal achteruit ging. Tot slot wekte de krachtige stem van Thomas von der Dunk iedereen op om na te denken over wat eigenlijk een nationale bouwidenteit is en welke delen van ons land op bepaalde momenten 'erbij' hoorden en welke niet.

Na de lunch verspreidden de verschillende excursiegroepen zich door de stad, met een ter zake kundige leider. Op het programma stonden het Trippenhuys zelf, de Waag op de Nieuwmarkt, de schuilkerk 'Ons' Lieve Heer op Solder' en een particulier woonhuis aan de 'Drie Grachten'. Ook het nieuwe onderkomen van het Bureau Werelderfgoed aan de Herengracht 386 maakte veel indruk. De congresgangers troffen elkaar weer in het voormalig gebouw van de Nederlandse Handelsmaatschappij aan de Vijzelstraat 32. Een ontwerp van K.C. De Bazel, gebouwd 1919-1926, recent gerestaureerd en betrokken door het bureau Monumenten & Archeologie en het Archief van de gemeente Amsterdam. Daar vond, na een rondleiding door het gebouw, de feestelijke presentatie van het Jaarboek 2010 van de AHF plaats. De dag werd afgesloten met een algemene ledenvergadering van de Arbeitskreis in de filmzaal van het gebouw.

Op de derde congresdag vertrok de bus al vroeg naar Leiden, waar we te gast

waren in het voormalige Weeshuis. De uitbreidingen van de stad in de verschillende eeuwen werden uitgelegd door stadsarcheoloog Chrystel Brandenburgh. Edwin Orsel leidde ons virtueel diverse panden binnen, waar hij onderzoek had gedaan. Vooral de niet-Leyenaren waren verbaasd over de talrijke houten gevels die er ooit geweest zijn, de structuur van diverse diepe panden en vele dwarshuizen die Leiden telt. Twee artikelen in het Engels van zijn hand over ‘brickwork’ en ‘roofconstruction’ werden uitgedeeld. Jan Dröge vond heel wat voorschriften over dakbedekkingen terug in het Leidse ‘ontwerpkeurboek’ van 1607. De overheid verbood al in 1595 de daken te bekleden met riet, maar niet iedereen hield zich daaraan en er blijft nog veel te onderzoeken over. Na de lunch werden verschillende Leidse paradepaardjes bezocht: de oude Burcht (tufsteen opbouw al in 1203), het Stadhuis (gevel van Lieven de Key uit 1600), de Pieterskerk (1390), en het Gravensteen (toren dateert uit de dertiende eeuw, gevangenis door Filips de Goede geschonken uit 1463). Maar ook kon een kijkje genomen worden in het Gemeenlandshuis (1578) dat tot 1999 het waterschapsbestuur van Rijnland herbergde, een middeleeuws huis aan de Breestraat 113, een woonhuis uit de zeventiende eeuw op Rapenburg 29, een klooster uit de vijftiende eeuw op Rapenburg 43, en een complex uit diezelfde tijd aan de Pieterskerkgracht 9. Een typisch hofje, dat van Jan Pesijn aan de Kloksteeg (1655), mocht niet ontbreken. Aan het eind van de middag verzamelden de deelnemers zich in het Stadhuis, voor een toespraak door de wethouder voor cultuur J.J. de Haan.

Op de vierde en laatste dag werd het gezelschap allereerst naar Hilversum vervoerd om het beroemde Raadhuis van W.M. Dudok (1928) te bezichtigen op uitnodiging van gemeentelijk monumentenzorger Arie den Dikken. Na een welkomstwoord bestond de mogelijkheid van toren tot kelder een rondleiding bij te wonen onder leiding van Dudokdeskundige Pieter Rings. Geen wonder dat een en ander wat uitliep, zodat het gezelschap met enige vertraging in Amersfoort arriveerde. Daar volgde een begroeting door Jos Bazelmans, plaatsvervangend directeur RCE, en een inleiding over de stad door Mirjam Barendrecht, wethouder ruimtelijke ontwikkeling met in haar portefeuille ook het culturele klimaat. Marieke Kuipers hield een boeiend en strak verhaal over de architect Jop van Epens (1880-1960) die in de periode voor de Eerste Wereldoorlog zich bezig hield met sociale woningbouw in Amsterdam. Zijn ideaal was de mensen ‘gezond en vrolijk’ te laten wonen. Het is jammer dat hij in de vergetelheid is geraakt. Dat men zich pas ver na het vaststellen van een Monumentenwet (1988) over de interieurs bezorgd maakte is een doorn in het oog van Eloy Koldewij. Regelmatig gaan hele ensembles voor altijd verloren bij verbouwingen.

Tijdens de lunchpauze bezochten diverse deelnemers het gebouw van de RCE, waarna de sessies hervat werden door Francien Snieder die de stadsontwikkeling van Amersfoort in de middeleeuwen beschreef, met als sluitstuk de locatie van het RCE gebouw. De deelnemers aan de Tagung weten nu dankzij de lezing van Sandra Hovens wat ‘de Amersfoortse ziekte’ is, namelijk het terugrestau-

renen van panden en stadgezichten naar hun begintijd. Het was jammer dat het laatste verhaal van de Tagung, gepresenteerd door Gerard Keijzer, in ongunstige zin afstak bij alle vorige sprekers, door het niet controleren en (naar toen bleek) niet functioneren van zijn PPT over stadsmuren en bakstenen. Het werd met losse blaadjes gepresenteerd in een Duits, dat zelfs Rudi Carell niet had verstaan.

De bezoeken van de diverse groepen aan bijzondere monumenten in Amersfoort kreeg door het mooie weer, en ook door het feit dat de deelnemers ‘onbegeleid’ door de stad zwierven een vrolijk karakter. Dan weer kwam men een collega tegen die aanraadde het mechaniek van de waterpoort ‘de Koppelpoort’ (1425) beslist te gaan zien, of men zag anderen die even uithijgden van het beklimmen van de prachtige gotische Onze Lieve Vrouwe toren (uit dezelfde periode), ooit als middelpunt van Nederland beschouwd. Of men liep speurend lang de stadsmuur om het Huis met de Paarse Ruitjes te vinden (overkant water!), of iemand vroeg: ‘is dit nu de Muziekschool?’ terwijl de binnen aanwezige vioolbespelende kinderen snerpnd in de maat probeerden te blijven. Ook was het duidelijk dat personen die op straat veel stof van zich afklopten boven de gewelven van de Joriskerk (eerste aanzet al in de twaalfde eeuw) waren geweest. Vaak werd buiten nog even van gedachten gewisseld over de machtige eeuwenoude gebinten en de ingewikkelde kapconstructies. Ook het Museum Flehite (1889), de mannenzaal en kapel van het St. Pieters en Bloklands ziekenhuis (ooit gered door Victor de Stuers en Pierre Cuypers) werden bekeken, en de plaats waar de orde van de Pothbroeders van de Heilige Geest de armen probeerden onder te brengen in een woonhof. Het Oude Stadhuis (1780) tenslotte is een voorbeeld dat in een land zonder natuursteen toch kosten noch moeite gespaard werden om er belangrijke gebouwen mee uit te rusten en daarom de benodigde gesteenten in ruime mate geïmporteerd werden.

Het eindpunt van de dag en ook van het congres vond heel toepasselijk plaats in een oude ‘Stadtkneipe’, de Observant, waarvan de geschiedenis teruggaat tot 1427. De vorige voorzitter van de AHF, Ulrich Großmann bedankte de gastheren en -vrouwen, waarna de deelnemers uit binnen- en buitenland zich het voortreffelijke buffet goed lieten smaken en nog lang bleven napraten over een zeer geslaagde eenenzestigste Tagung van de AHF.

ARENDIE HERWIG-KEMPERS

OPROEP

'OUDE LOODGIETERS GEZOCHT'

In de binnenstad van Hoorn zijn veel dakkapellen op historische panden versierd (geweest) met cirkels rond de bevestigingspunten van de loden zijbekleding. Bij een recente opname bleek het aantal dakkapellen met deze cirkelversieringen schrikbarend gedaald, terwijl historische foto's nog een veelvuldig gebruik laten zien. Het is de hoogste tijd om hier enige aandacht aan te geven.

De houten zijkanten van de versierde dakkapellen zijn zonder uitzondering met lood bekleed. Deze bekleding is opgehangen door middel van gesmede nagels of ijzeren haken. Ter plaatse van de bevestigingsgaten zijn loden proppen, als

Zijwang met loodcirkels van een dakkapel aan de Kleine Noord te Hoorn. (foto P.C. Meijers)

waterdichte afdekking gesoldeerd, aangebracht of grote nagels met een loden kop in een afgeronde of puntige vorm. Deze loden verdikkingen vormen het centrum van de cirkelversieringen en een alternatief voor de algemeen toegepaste trotseerloodjes. Trotseerloodjes, vanwege de initialen of wapenschildjes ook wel traceerloodjes genoemd, werden in Hoorn sinds ca.1600 aangebracht. Een globale datering van de toepassing van de cirkelversieringen ligt tussen het midden van de achttiende eeuw en het midden van de negentiende eeuw.

De cirkels zijn in het loodoppervlak zichtbaar en tekenen zich af door een lichtere loodkleur. In sommige gevallen zijn de cirkels wit geschilderd. Het aantal en de diameter van deze cirkels wordt bepaald door de bevestigingspunten en de afmetingen van de dakkapellen. De lichtere tint van het lood blijft beperkt tot de cirkels. Het omliggende lood alsook de loden

prop zijn donkerder van kleur als gevolg van veroudering en vervuiling. Naast de loodproppen komen ook vlakke bevestigingspunten voor. Hierbij lijken de cirkel en het centrum ervan zich alleen maar af te tekenen in het oppervlak van de loodbekleding. Deze vlak afgewerkte variant wordt ook toegepast bij pironnen.

In Heiloo en Spanbroek in Noord-Holland is een incidenteel voorbeeld aanwezig maar voor zover bekend zijn de cirkels vooral in de binnenstad van Hoorn veelvuldig toegepast.

De versieringen komen vooral voor in de straten van de gegoede burgerij zoals het Grote Oost, Grote Noord en de Nieuwstraat. Hierbij is vrijwel altijd sprake van rijk geornamenteerde of prominent aanwezige dakkapellen. Cirkels op eenvoudige kapellen bevinden zich alleen op panden van vermogende instanties zoals de VOC of de gecommiteerde Raden van Holland en West Friesland.

Nog een voorbeeld van loodcirkels in Hoorn.
(foto P.C. Meijers)

Over de wijze van aanbrengen van de cirkels hebben we nog geen sluitend antwoord. Gezien de blijvende lichtere loodkleur van de cirkels is een bewerking met een bijtende vloeistof mogelijk. Misschien werd het lood verwarmd onder een cirkelvorm om de loodprop te verwarmen maar hoe zag dat gereedschap er dan uit? Werd de verwarmde loodprop rond uitgesmeerd? We weten het niet. Waarschijnlijk is het aanbrengen een kostbare of een arbeidsintensieve werkwijze gezien de selectieve toepassing ervan.

Bij deze daarom een oproep. Bestaan er nog (oude) loodgieters of anderen die weten hoe deze cirkels vervaardigd werden en kunnen worden? Neem dan contact op met bureau Erfgoed gemeente Hoorn (0229-252682), we zijn zeer geïnteresseerd.

P.C. MEIJERS

BOUWHISTORIE IN UTRECHT

Op 10 oktober 2009 hield de SBN haar jaarlijkse Donateurendag in Utrecht. Frans Kipp, die sinds vele jaren actief en werkzaam is op het gebied van de bouwhistorie, stadsgeschiedenis en ook de daarbij horende archeologie, hield een boeiend betoog over de ontwikkelingen in Utrecht door de jaren heen. De redactie heeft hem toestemming gevraagd zijn lezing (in de vorm van een artikel) te publiceren in de Nieuwsbrief.

De tekst wordt verluchtigd met enkele afbeeldingen van de zeer bijzondere maquette van de Domtoren uit 1838 (foto's F. Kipp).

BOUWHISTORIE IN UTRECHT

In Utrecht is het van oudsher traditie geweest dat men de historische kwaliteiten van de stad op een ruime manier benaderde, waarbij zowel de geschiedenis aan bod kwam, als het ondergronds en bovengronds oudheidkundig en bouwhistorisch onderzoek.

De wortels van deze historische belangstelling gaan al terug tot in de tijd dat aan de vieringpijlers van het schip van de Romaanse Dom de beroemde 'Domtafelen' hingen. Hierop werd de geschiedenis vanaf de Romeinen beschreven en ook die van de Dom en zijn voorgangers vanaf Dagobert en Willibrord tot aan 1254. De schilder Pieter Saenredam (1597-1665) vond op vieringpijlers van de Mariakerk inscripties over de stichting en de bouwgeschiedenis. Zelfs het gebruik van ossenhuiden in de fundering om het water van een wel te keren werd genoemd. Ook in de Pieterskerk zijn inscripties gevonden, met illustraties van bisschop Bernold, de kerkenstichter.

In recentere ontwikkelingsfasen hebben enkele markante burgemeesters met gevoel voor de historie hun sporen achter gelaten. In de 17de eeuw was dat Burgemeester C. Booth (1605-1678) die in eigen persoon een uitbreidingsplan voor de stad maakte om de misstanden door de dichtgegroeide middeleeuwse structuur op te lossen. Hij deed dit met een gedegen en heldere historische, stedenbouwkundige en sociaal-economische onderbouwing. Ook verdiepte hij zich in het historisch stadsarchief, deed hij huizenonderzoek en liet een belangrijke historische collectie na.

De tweede burgemeester die zijn stempel drukte op aanpassingen in de stad was H. van Asch van Wijck (1774-1843). Na de Napoleontische periode liet hij de oude uitbreidingsplannen van een vorige burgemeester Moreelse door landschapsarchitect Zocher aanpassen, maar de burgerij was er helaas nog niet rijp voor. Als stichter van het Museum van Oudheden (op de bovenverdieping

van het stadhuis) bracht hij een snel groeiende collectie oude bouwfragmenten bijeen. Uit zijn tijd stamt eveneens een grote collectie tekeningen die gemaakt zijn vlak vóór of tijdens de sloop van de oude vestingwerken en andere waardevolle gebouwen. Stadshistoricus en uitgever Van der Monde gaf een standaardwerk uit over de geschiedenis van Utrecht met daarin alle belangrijke straten en gebouwen uit 1844. In het Tijdschrift voor Geschiedenis en Oudheden, dat hij ook uitgaf, werd regelmatig verslag gedaan over onderzoeken en vondsten bij de afbraak van o.a. de vestingwerken.

De derde belangrijke burgemeester was J.P. Fockema Andreae (1879-1949) die in het begin van de 20ste eeuw een nieuwe uitbreidingsfase begeleidde. In zijn verhandeling over 'Hedendaagse Stedenbouw' zag hij de monumentenzorg als een leerzaam voorbeeld voor de kwaliteitszorg bij nieuwe ontwikkelingen. Hij was de initiatiefnemer van de oprichting van de 'Vereniging Oud-Utrecht' (1923) en hield zelf tal van voordrachten op stedenbouwkundig en historisch gebied.

De interesse en nieuwsgierigheid naar oude gebouwen is niet nieuw. Er bestaan uit vorige eeuwen diverse documentaire, eigenlijk bouwhistorische, tekeningen die voor het huidige onderzoek belangrijke bronnen vormen. In verschillende tijden wordt met andere ogen, kennis en vraagstellingen naar deels dezelfde objecten gekeken. De veelzijdige stadsarchivaris Samuel Muller (1848-1922) liet al in 1902 een boek verschijnen met de geschiedenis en reconstructies van een hele reek markante middeleeuwse huizen in Utrecht. Maar het eigenlijke begin van doelgericht bouwhistorisch onderzoek kwam voort uit de grote restauratie

van de Domtoren in de jaren 1900 tot 1929. Dit restauratieproject is te beschouwen als een soort middeleeuwse bouwloods en betekende een langdurige concentratie van kennis, onderzoek en ambachtelijk vakmanschap in het middelpunt van de stad en van de stedelijke belangstelling. Het project ontwikkelde zich tot vraagbaak op monumententerrein, zowel voor de stad als voor de burgerij.

Met name de hoofdopzichter Stooker speelde ook buiten de Domtoren een initiatiefrijke rol in oudheidkundig onderzoek. Hij gaf onder andere in 1929 de aanzet tot de Dompleinopgravingen, voerde in 1935-'36 het onderzoek van Paleis Lofen uit, en in de jaren vijftig dat in de Paulusabdij. Daarnaast deed hij ook tal van huisonderzoeken, maakte restauratieplannen en gaf adviezen, zoals bijvoorbeeld voor het Catharijneconvent. Tot zijn pensioen in 1957 heeft hij door zijn inventiviteit en vasthoudendheid tal van nuttige bijdragen geleverd. In dit verband moet ook genoemd worden de architect en onderzoeker Haakma Wagenaar, die als specialist op het gebied van de gotiek eveneens als het ware is

voortgekomen uit de Domtorenrestauratie. Hij heeft in 1936 met zijn diepzinnig uitgewerkte boek over de 'Bouwgeschiedenis van de Buurkerk' een soort dissertatie geschreven als voorbeeld voor fundamenteel bouwhistorisch onderzoek bij kerken en kerkrestauraties.

De jonge en energieke ir. Coen Temminck Groll volgde Stooker op in 1957, en heeft in zijn eentje als 'Bureau Monumenten' ongelofelijk veel en veelzijdig werk verricht. Hij is met recht te beschouwen als de vader van het bouwhistorisch onderzoek. Ook hij voerde diverse opgravingen uit, deed daarnaast in vele huizen bouwhistorisch onderzoek, waarvan hij maandelijks verslag deed in het 'Maandblad Oud-Utrecht'. Hij was een actief restauratie-architect voor gemeentelijke en particuliere projecten, deed tevens de stedenbouwkundige begeleiding van diverse ontwikkelingen in de binnenstad, en nam stelling in de wereld van doorbraken en een sloopgrage Rijksgebouwendienst. Hij redde o.a.

de transeptgevel van de Paulusabdij met de uitspraak "Romaans werk sloop men niet!", toen deze vervangen zou worden door een kantoorgevel.

Na zeven jaar bekroonde hij zijn Utrechtse periode met een proefschrift over 'Middeleeuwse stenen huizen in Utrecht en West-Europa', een ware blikopener, die de basis van het systematische huizenonderzoek betekende. Kort daarop riep de Rijksdienst hem uit Utrecht weg omdat ze zo iemand dringend nodig hadden. Gelukkig heeft Temminck Groll nadien door zijn inspirerende manier van werken vele navolgers opgeleid die op allerlei plekken in het land aan de slag zijn gegaan.

Zijn opvolger C.A. Baart de la Faille was een restauratie-architect van een heel ander slag. Dit bleek toen ik mij in 1966 als vrijwilliger meldde om bouwhistorisch onderzoek aan huizen te doen. Er werd een afspraak gemaakt dat er projecten in voorbereiding met eventuele vraagstellingen werden gemeld, en dat ik hem de onderzoeksresultaten zou leveren, doch ik wilde dan wel graag weten wat Baart de la Faille er mee kon en ook deed. Een jarenlange verrassende wisselwerking was het gevolg waarbij de meningen soms lijnrecht tegenover elkaar stonden, maar die voor de praktijk bijzonder leerzaam was.

Het leven werd nog boeiender door de kennismaking met twee biologen, Bart Klück en Bert Maes. Zij waren een Kromme Rijn-project gestart op zoek naar een meer ecologische richting in de biologie. Dit werd later uitgebreid met een Vecht-project, waarbij zij tot de conclusie kwamen dat hun ecologische benadering van groeiprocessen net zo goed voor de stedelijke omgeving gold als voor de natuur.

Dit leidde onder meer tot inventarisaties en tot onderzoek van op de slooplijst staande panden, die vaak onbekend maar zeer interessant bleken. De daaruit voortkomende waardering en acties voor behoud kwamen in botsing met het gemeentelijke sloopbeleid en de bijbehorende ambtenaren, die zich tot levensdoel hadden gesteld 'oude rommel op te ruimen'. Na de brute sloop van een middeleeuwse boerderij aan de Vecht werd besloten een volgend waardevol gebleken pand eerst stil te kraken voordat het verzoek om afvoeren van de slooplijst bij B. en W. werd neergelegd. Dit lot viel gelukkig het middeleeuwse claustrale huis Achter Clarenburg 2 te beurt, dat door zijn verstopte ligging verrassend compleet bewaard gebleven bleek met veel waardevolle onderdelen uit de 14de eeuw. Het bleek later een gouden greep te zijn geweest. Ir. Ruud Meischke, destijds de directeur van de Rijksdienst, werd er op de koffie genood, en binnen drie maanden stond het op de monumentenlijst. Dat waren nog eens tijden! Deze actie leidde tot de oprichting van de Werkgroep 'Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken', die plannen van het stadsbestuur voortdurend kritisch volgde en steeds van opbouwend commentaar en afgewogen alternatieven voorzag. Dit vond gehoor bij wethouder Zeevalking, die bij goede onderbouwing bereid bleek plannen te veranderen. Het onderzoek en herstel van Achter Clarenburg 2 speelde daarin een belangrijke rol. Ter plaatse werden diverse bestuurders en ambtenaren getest op hun bereidheid anders te gaan denken

over het omgaan met de stad. Tot dan heerste, zeker bij Hoofd Stadsontwikkeling de visie, dat de binnenstad was afgedankt en plaats moest maken voor het vormen van een city met veel verkeer. Voor wonen was daar geen plaats meer en de overtuiging bestond dat niemand dat ook meer wilde. De nieuwe ontwikkelingen bij het onderzoek van Achter Clarenburg leidden binnen een jaar (1971) tot een verrassende omslag in het gemeentelijk beleid ten aanzien van de binnenstad.

Door deze kraak raakte ik intensief bij de Werkgroep betrokken, want mijn baas vond dat hij niet met krakers kon praten en stuurde mij er op af. Aan vele onderzoeken heb ik meegedaan en tal van interessante huizen zijn door het onderzoek van de Werkgroep van de sloop gered, terwijl tegelijk de belangstelling hierdoor sterk groeide.

Toen de ROB in 1971 de bouwput van V&D bij het Achter Clarenburg niet interessant genoeg vond om er voor naar Utrecht te komen, dook de Werkgroep er zelf in. De belangwekkende vondsten uit de 1ste tot de 12de eeuw die de opgraving opleverde, hebben geleid tot de aanstelling van een stadsarcheoloog, de tweede in Nederland. Zo kreeg ik in 1972 gezelschap van Tarq Hoekstra, met dien verstande dat hij aangesteld was en ik als vrijwilliger werkte. Naast de activiteiten voor de Werkgroep en diverse huisonderzoeken werkte ik met het Hoofd Monumenten in 1972-74 onder andere aan inventarisaties voor uitbreiding van de monumentenlijst, en aan de opzet voor een jonge monumentenlijst, in een tijd waarin daarover nog nauwelijks werd nagedacht.

Toen ik na mijn studietijd in militaire dienst verdween, kreeg ik zowel van het Stadhuis als uit de Dienst Openbare Werken te horen dat er nog steeds vragen waren, maar dat niemand meer met antwoorden kwam. Of ik als proefkonijn wilde kijken of datgene wat ik al die jaren had gedaan ook een baan zou kunnen vormen. Waarop ik uiteraard van harte 'ja' heb gezegd. Als tweede vraag kwam daarbij of ik bereid was eerder uit dienst te gaan, omdat het 'Beschermd Stadsgezicht' er aankwam voor Utrecht, en iemand moest Stedenbouw begeleiden in het omzetten van dit nieuwe fenomeen in bestemmingsplannen, en daar was haast bij. Ook daartegen had ik geen bezwaar.

Zo ben ik, vrijwel gelijktijdig met Ad van Drunen in Den Bosch, in augustus 1975 aangesteld als bouwhistoricus, een benaming die Ad en ik allebei geschikt vonden voor onze baan. Op dat moment bestond de functie net zo min als de opleiding daartoe, en er was dus ook geen naam voor. Vanaf het begin heb ik een dubbele functie gehad: bouwhistoricus voor Bureau Monumenten en brug naar Stedenbouw voor de bestemmingsplannen en al gauw ook voor allerlei monumentale belangen in de binnenstad. Zelf heb ik daar ook de zorg voor de historische plantsoenen en bomen aan toegevoegd, omdat ik merkte dat daar bij 'Groen' geen aandacht voor was. Deze afdeling was geheel op nieuwe buitenwijken ingesteld. De zaken die ik behartigde sloten voor mij naadloos op elkaar aan, maar voor de organisatie van de dienst bleek dat anders te liggen.

Het Monumentenjaar 1975 schiep meteen al een gelegenheid het bouwhistorisch onderzoek als verschijnsel aan het publiek te presenteren. In het begin van mijn indiensttreding kreeg ik het pand Wed 5-7 als 'startcadeau'. Een zeer bijzonder slooppand, dat al twaalf jaar de definitieve verbreding van de Korte Nieuwstraat in de weg stond. Alternatief voor sloop was restauratie, omdat het vanwege zijn zeventiende-eeuwse voorgevel op de monumentenlijst stond. Bij een uitvoerig onderzoek ter voorbereiding van deze restauratie bleek het pand een onverwacht groot scala van facetten te bieden, die de veelzijdigheid van het onderzoeksterrein illustreerden. Dat waren allereerst de bouwfasen, te beginnen met een Romaans huis met tufstenen muren. Vervolgens houten ramen en vloerdelen uit 1204, en diverse boeiende muurschilderingen uit verschillende tijden. Eén betrof het verhaal van de rechtvaardigheid van Trajanus uit circa 1475, dat verrassende overeenkomsten vertoonde met een verloren gegaan schilderij van Rogier van der Weijden uit dezelfde tijd. Er bleek een veertiende-eeuwse plavuizenmozaïekvloer aanwezig, er was zeventiende-eeuwse turfisolatie onder de vloer, er was interessant behang dat onderzoek noodzakelijk maakte, en de behoefte aan kleuronderzoek deed zich voor. Uiteindelijk ging de sloop niet door.

Dit heeft direct allerlei onderzoeksthema's in gang gezet, waarvan we na dien veel plezier hebben gehad. Het pand had echter zo veel te bieden, dat daarmee de omvang van het onderzoek ook zorgelijke vormen aan dreigde te nemen in relatie tot de rest van mijn werk. Op een dag werd er op de schutting geklopt en daar stond Bart Klück, met de vraag of ik zijn hulp niet kon gebruiken, want hij begreep wel dat er nog heel veel blootgelegd en vastgelegd moest worden. Vanaf dat moment zijn wij onafscheidelijk gebleven. Bart werkte eerst als vrijwilliger, later via het Monumentenfonds, en gelukkig uiteindelijk in vaste dienst, als onmisbare compagnon. Door zijn biologische blik en goede speurneus had hij altijd een frisse en vaak verrassende kijk op de dingen die hij tegenkwam. En bij hem waren muurschilderingen blootleggen en beerputtenonderzoek, kapconstructies en grondprofielen in even goede handen. Ik ben hem nog steeds dankbaar voor die éne klop op de schutting!

Vanaf dat moment hebben we samen, later aangevuld met Jan van der Hoeve en Hein Hundertmark, grofweg zo'n 2500 panden aan een bouwhistorisch onderzoek onderworpen, al was de diepgang daarbij zeer variabel en afhankelijk van de situatie. Want in tegenstelling tot archeologisch onderzoek kan bouwhistorisch onderzoek vrij zelden projectmatig worden uitgevoerd. Men is altijd afhankelijk van wat er bij verbouwingen aan de orde is en in zicht komt, en vaak moesten we ons tot deelaspecten beperken. Daarbij speelt een grote rol, dat in Utrecht het bouwhistorisch onderzoek vanouds is ingebed in het werk van anderen die dat onderzoek nodig maken, al gaan verkennende blikken uiteraard vaak verder. Het kan gaan om het vastleggen van gegevens die anders verdwijnen, maar liefst om het voorbereiden of begeleiden van restauraties en vooral van verbouwingen. Verrassingen tijdens de uitvoering kunnen

vaak voorkomen worden en er blijft zodoende veel meer van historische betekenis bewaard, wat deels ook zichtbaar wordt gemaakt.

Van archeologische onderzoeken bestond sinds 1972 aanvankelijk slechts een summier jaarverslag, maar vanaf 1981 is daar een grote selectie van bouw-historische onderzoeken aan toegevoegd: de naam werd 'Archeologische en Bouwhistorische Kroniek'.

Dit bleek uiterst vruchtbaar, omdat ieder jaar de op collega's en publiek gerichte uitwerking van de onderzoeken leidde tot een sterk toenemende belangstelling bij een zeer gevarieerd publiek. Niet alleen het gemeentebestuur, raadsleden en ambtenaren, maar ook huiseigenaren, bouwvakkers en architecten, collega's en historici, leden van Oud-Utrecht en vele algemeen belangstellenden raakten geïnteresseerd. Daarnaast had de Kroniek tevens een belangrijke functie als een soort bezemwagen: we dwongen ons zelf om aan het eind van het jaar de voor anderen relevante resultaten op z'n minst tot een bepaald niveau uit te werken en te presenteren, zodat het niet ongezien en onuitgewerkt in laden verdween. Overigens paste deze opgave zelden binnen werktijd, en daar is de Kroniek helaas in 1995 op gestrand, toen we zeven keer de deadline van de drukker niet hebben gehaald. Enige tijd later kon het archeologische deel van onze onderzoeken bij de Provinciale Kroniek worden ondergebracht, maar gezien de strikte scheiding tussen Archeologie en Bouwhistorie die daar gehanteerd wordt, was er geen plaats voor de bouwhistorisch onderzoeken, zelfs geen vermelding daar waar ze gezamenlijk onderzocht waren, en dat is helaas zo gebleven.

Intussen groeide de voorraad aan gegevens dusdanig, dat dit leidde tot overleg met de Rijksdienst over de mogelijkheid van een gezamenlijk project. Utrecht wilde op grond van de grote hoeveelheid beschikbaar materiaal, dat ook zijn nut kon hebben voor toekomstige projecten graag binnen afzienbare tijd kunnen beschikken over het huizendeel in de 'Geïllustreerde Beschrijving' en verzocht de Rijksdienst dit deel in de planning naar voren te schuiven, waarbij dan de gemeente graag hieraan wilde meewerken en bijdragen. Tot dan toe bestond voor Utrecht alleen het algemene deel uit 1953 en het deel van de Dom uit 1965. Bij het op volgorde afwerken van de reeks in het gangbare tempo zou het sluitstuk 'huizen' anders zeker nog ruim een eeuw op zich laten wachten. Na aanvankelijk weinig bemoedigende reacties in het begin (er moest nog 85 % van het land beschreven worden) is het echter toch gelukt tot een gezamenlijke aanpak te komen. Het eindresultaat was het tweedelige boek 'Utrecht, huizen binnen de singels', dat uiteindelijk in 1989 verscheen na een periode van zeer wisselende samenwerking met de Rijksdienst.

Op den duur werd de bouwhistorische capaciteit steeds meer opgeslokt door allerlei projecten en taken, mede door de veranderde, gekantelde gemeentelijke organisatie. Enerzijds leverde dit vaak boeiend werk op in samenwerking met anderen, anderzijds ging het steeds meer ten koste van het feitelijke bouwhistorisch onderzoek. Momenteel bezinnen wij in Utrecht ons ernstig op de toekomst.

Wat Bart Klück en mij betreft treedt nu een fase in waarin de nadruk verschuift naar uitwerking en synthese, waar Bart al eerder mee begonnen is. Enkele van de projecten zijn:

Het Atlasproject. Dit behelst het aanleggen van een database van onderzoeksresultaten, opgehangen aan gedateerde kaartbeelden die tot in de eerste eeuw teruggaan. Het gebied rond de immunitet van St. Pieter dient als proefproject. Van onschatbare waarde is hierbij voor de middeleeuwse periode (tot 1400) het proefschrift 'Husinghe ende hofstede' van Martin de Bruijn, die begon met archiefonderzoek tijdens zijn stage bij Bureau Monumenten, en die dit heeft uitgewerkt tot een soort middeleeuws kadaster.

Initiatief Domplein 2013 is een tweede project. Hierin komen allerlei facetten van onderzoek en presentatie aan de orde onder en rond het Domplein.

Een publicatie over de Domtoren, toegankelijk voor een breed publiek, staat eveneens op de agenda, met nieuwe informatie na de laatste publicatie in 1965. Daarmee hangen deelprojecten samen. Een is de bouw van een gedetailleerde virtuele 3-D maquette door Daen Claessen, waarin diverse stadia in de bouw en de ontwikkeling van de Domtoren kunnen worden gereconstrueerd. Daaraan gerelateerd is een volgend deelproject, namelijk de omgeving waarin de Domtoren werd gebouwd. Dit heeft al geresulteerd in een wetenschappelijk onderbouwde 3-D maquette van Domplein en omgeving uit het jaar 1328 waarin tal van losse gegevens nu in samenhang konden worden verwerkt, als hulpmiddel voor verder onderzoek.

Aan het eind van dit verhaal zijn we weer terug bij de zaken die mij al deze jaren zo na aan het hart hebben gelegen: de synthese tussen bouwhistorisch onderzoek, archeologie en stadsgeschiedenis, met daarbij ook monumentenzorg en stedenbouw.

FRANS KIPP

[SAMENVATTING EN REDACTIE AHK.]

JAN BATTJES EN HANS LADRAC,
*DE TOREN UIT HET MID-
DEN. BOUWHISTORIE EN
ONTWERPMETHODIEK VAN
DE FRAEYLEMABORG EN HET
SLOCHTERBOS*, GRONINGEN 2010,
ISBN 978-94-90769-017

De uitgeverij Monnier in Groningen heeft een interessant fonds. Zij geven boeken uit over poëzie en over monumentenzorg. De auteurs Battjes en Ladrak lieten bij deze uitgever opnieuw een boek over een Groningse borg verschijnen, dit keer over de Fraeylemaborg. Eerder verscheen van hun hand een boek over de Menkemaborg.

De titel van het boek maakt de lezer nieuwsgierig, evenals de belofte van 'een spannende ontdekkingsstocht' (p.11). Het formaat is prettig, en de lay-out overzichtelijk en rustig, afgezien van de harde inkleuring van een aantal tekeningen. Er zijn diverse plattegronden, tekeningen en foto's opgenomen uit het archief van de borg zelf, maar ook uit andere archieven; voorts foto's gemaakt door fotograaf Sake Elzinga en door de auteurs zelf. In de beeldverantwoording is het terugvinden van de oorsprong van de verschillende illustraties niet erg systematisch gerangschikt. Opvallend is dat het boek geen noten bevat, met literatuurverwijzingen. Ook in de lijst 'Geraadpleegde bronnen' is geen nadere precisering (pagina) van de gebruikte vermeldingen te vinden. De onderschriften bij de door de auteurs gemaakte foto's bestaan meestal niet uit een korte beschrijving van wat te zien is, maar bevatten ook veronderstellingen, conclusies en mededelingen die in de tekst in andere vorm weer terugkomen.

De vraag rijst al snel voor welke groep lezers dit boek geschreven is. Is het bedoeld voor de geïnteresseerde leek of voor collegae bouwhistorici of restauratiearchitecten? De uitleg op de eerste tekstpagina (19): 'baksteen is gebakken klei' doet vermoeden dat eerstgenoemden de doelgroep vormen. De uitleg van vaktermen wordt door het hele boek heen volgehouden, echter niet altijd bij de eerste vermelding. Klezoren worden pas na de derde vermelding verklaard. De achterin geplaatste lijst 'Terminologie' waarin enkele van de gebruikte termen

nogmaals worden verklaard, lijkt dan ook overbodig en is zeker niet compleet. Het boek heeft twee hoekstenen. De ene is de bouwhistorische geschiedenis van de borg voor zover na te gaan, de ander de verklaring van de afmetingen en constructie van de grote zaal, de vroegere tuinaanleg en de naburige kerk vanuit oude ontwerptradities.

De beschrijvingen beginnen met wat waarschijnlijk het oudste stenen gedeelte van de borg is, gezien de dikte van de muren (70 cm) en het grote formaat bakstenen. De keuken was daar een onderdeel van. Het vermoeden wordt geuit dat er een ander 'erg oud' gebouw naast heeft gestaan (tussen 1300 en 1500) en dit wordt gebaseerd op iets minder dikke muren en het gebruik van kistwerk. Als bewijs wordt genoemd twee verticale lijnen in het metselwerk, op een afstand van een strek. Dit zou wijzen op een afgehakte muur met kistwerk.

Na 1500 krijgt het gebouw meer aanzien, en dendrochronologische datering van sporen in de kap van het hoofdbouw wijzen op 1508. Op de oudste afbeelding van de borg, een illustratie gemaakt door Coenders in 1677, verschijnt voor het eerst een toren. Deze bevindt zich op dezelfde plaats als de huidige. Gemeten de afstand naar een zuidelijke zijwand van het oudste steenhuis en de even grote afstand tot een in de kelder gevonden muur, zou de toren op enig moment in het midden kunnen hebben gestaan van een frontgevel van een gebouw met slechts een enkele bouwlaag. Later is dit gebouw waarschijnlijk verhoogd. De tekening van Coenders toont verder aan de voorzijde een horizontale lijn, die qua locatie overeenkomt met een lijn die verschil in steenformaat markeert in het metselwerk aan de achterzijde. De stenen boven deze mogelijke oude gootlijn zijn kleiner en dit kan duiden op een later opgemetselde verdiepingmuur.

Met de bezitsoverdracht aan Henric Piccardt (na 1680), voogd van de toenmalige eigenaar, begon een periode van verbouwingen en uitbreidingen. Van Koning-Stadhouder Willem II werden 70.000 carolusguldens geleend om de burcht aan te kopen en in het naburige Harkstede een kerk te bouwen. In 1781 is het huis overgegaan in handen van Hendrik de Sandra Veltman. De volgende afbeelding van de Fraeylemaborg, van de hand van Beckeringh, dateert uit het derde kwart van de achttiende eeuw. Op deze tekening is de hoofdingang enigszins verplaatst en deze bevindt zich precies voor een van de basismuren van de toren en midden voor een daarachter gelegen grote zaal. De ingang wordt door de auteurs als de hartlijn van het gebouw aangegeven. Zij beschrijven vervolgens verschillende vondsten, gedaan in diverse met name genoemde kamers van het huis, waarmee ze hun theorie over het ontwerp van deze zaal en de borg willen bewijzen. Er is echter op dit punt in het boek geen enkele plattegrond of doorsnede afgebeeld waarop de lezer zich kan oriënteren. Het is moeilijk hier een logisch houvast te krijgen. De eerste plattegrond verschijnt pas halverwege het boek en de andere plattegronden en doorsneden worden pas aan het eind van het boek bij de conclusie afgebeeld.

Uitgaande van de grote zaal die, gezien het steenformaat, in het eind van de zeventiende eeuw is vergroot, komen de auteurs tot de conclusie dat de ‘gulden snede’ hier is gebruikt en dat alle ‘verhoudingen terug te vinden zijn die corresponderen met de maten en hoekpunten van een pentagram, een vijfhoek’. Zij stellen dat hetzelfde concept is gebruikt voor de aanleg door Piccardt van de formele tuin. Op een tekening door Wigboldus van de Fraeylemaborg (‘in de 18de eeuw’) is het inderdaad mogelijk een pentagram over de structuur van enkele wandelpaden te leggen. Ook de kerk in Harkstede zou volgens de principes van een codeersleutel zijn gebouwd, hetgeen de conclusie oplevert dat er een bouwmeester aan het werk is geweest, zowel bij de borg, de vroegere tuin, als de kerk, die volgens deze principes ‘die voor die tijd nog vanzelfsprekend waren’ moet hebben gebouwd.

Het laatste hoofdstuk handelt over de resterende gebouwen, die na 1782 buiten de omringende gracht van de borg zijn gebouwd door De Sandra Veltman. Twee gebouwen zijn min of meer symmetrisch aangelegd op het voorterein; een van de twee is waarschijnlijk uit het einde van de achttiende eeuw. Het andere gebouw en een oranjerie (met gietijzeren zuilen) en een kas, plus een wonderlijk gebouwde duiventil dateren van rond 1900.

De eindconclusie van de auteurs luidt dat de Fraeylemaborg intrigeert door zijn verschijningsvorm en een belangrijke plaats inneemt in de ontwerptraditie. In een volgende publicatie zullen zij dieper op die ontwerptraditie ingaan. Toch blijven de gevolgtrekkingen naar aanleiding van de (voor de auteurs) vanzelfsprekende achttiende-eeuwse ontwerpprincipes enigszins speculatief van aard en weinig onderbouwd wanneer geen concrete bewijzen zijn gevonden van een vooropgezet plan bij de verbouwingen.

Maar de ‘gewone’ lezer blijft met een vraag achter. Er is in de borg zoveel verbouwd en aangepast, hele torenmuren zijn doorbroken met boogconstructies, andere muren verplaatst. Was het zo moeilijk die toren in het midden te laten?

ARENDIE HERWIG-KEMPERS

JEAN PENDERS, *FIETSEN, IK TEKEN ERVOOR. EEN RETOURTJE TURKIJE, BEELDEN EN ANEKDOTES*, LAREN (NH) 2010, ISBN 987-90-77285-22-0

Werkt u voor uw gevoel niet hard genoeg? Ga eens een flink stuk fietsen. Aan het einde van de derde dag van de AHF Tagung genoten de deelnemers in het Leidse stadhuis van een drankje met zoutje. Wie erbij was, weet dat het programma rijk en intensief was. Voor mij gold dat zeker; juist terug van tien dagen vogelvrij door de vroegere DDR fietsen. En toen streek ik in het trouwzaaltje neer naast Jean Penders. Hij zat in een boekje te bladeren en maakte driftig notities. Het was zijn eigen boekje *Fietsen, ik teken ervoor*, pas uit. De aantekeningen betroffen passages die met bouwhistorie te maken hebben. Ik heb niet al te veel gezegd over mijn net besloten tripje. Dat van Jean Penders in de zomer van 2009 was bijna tien keer zo lang geweest en daarover is veel meer te vertellen.

De maker doet dat in zijn boekje in woord en beeld. Zoals in het voorwoord wordt gezegd zijn lange afstandfietsen, tekenen en schrijven bij hem al decennia lang verweven. Intimi kennen de verhalen en de pentekeningen, maar voor anderen zijn zij verborgen gebleven. Na deze reis, waarover hij zich hardop afvraagt of het de laatste lange fietstocht zal blijken, heeft Jean gehoor gegeven aan de verzoeken om de tekeningen eens te bundelen en te begeleiden met anekdotes. Het boekje heeft geen vooropgezet 'bouwhistorisch' doel. Evenzogoed mag er, volgens de maker, geen kunst of literatuur in gezocht worden, noch een serieuze documentatie van de tocht of een reisgids met enige pretentie van volledigheid. Na alle disclaimers wordt toch voorzichtig de hoop geformuleerd, dat de lezer bij het lezen het gevoel krijgt 'dat fietsen de ideale manier is om weg te zijn, landschappen en steden te zien, mensen te ontmoeten'.

En dat lukt bijzonder goed. Als je eenmaal opgestapt bent om in figuurlijke zin met Jean Penders mee te fietsen, wil je niet meer afstappen – wil je verder mee. Het boekje volgt de chronologie van de reis die in april 2009 werd begonnen via capita selecta, met een paar episodes of desgewenst etappes per week, in een kalm tempo eerst zuidwaarts en later oostwaarts. Het reisdoel wordt niet meteen geformuleerd, hoewel later blijkt dat dit steeds als een 'harde' opgave aanwezig is geweest. De tekeningen en de tekst zijn complementair. De inleiding van het boekje verduidelijkt al dat de tekeningen de eerste laag vormen. De teksten zijn hier aan gehaakt en vertellen wat de schetsen achterwege laten. De twee lagen en de chronologische opzet maken, dat reeds bij alleen bladeren het verhaal Van Utrecht Tot Antalya En Terug wordt geschetst.

De tekeningen laten, vanzelfsprekend, zien waar de fietser zich bevindt. Met altijd een persoonlijk, en soms verrassend perspectief. Jean bespreekt zijn

aarzelende hand van tekenen aan het begin van de trip, de ideale Parker pen en het nut van wit. De teksten gaan over ontmoetingen, of juist over het alleenzijn, over de fiets en medeweggebruikers. Het verhaal wordt nooit heel persoonlijk. Een enkele keer vindt Jean zichzelf wel een wat onverdraagzame dan wel onverdraaglijke man, maar daar blijft het bij. Evenmin wordt het te (fiets)technisch van aard. Een paar keer wordt een tipje van de sluier opgelicht over de te treffen voorbereidingen – banden, de ketting – en de gang van zaken bij het allerlaatste, net niet verboden redmiddel: Het thuisfront moet onderdelen opsturen naar het in de omgeving meest concrete maar toch nog altijd vage adres: ‘en als ‘adres’ geldt meestal, net zoals bij ons eeuwen terug, de naam op een uithangbord (of lichtreclame)’.

Jean vermoeit je niet met details over het weer of met uitvoerige landschapsbeschrijvingen, maar hij laat je een paar keer bergop wel mee zweten en bediscussieert de voors en tegens van een bepaalde plek om te overnachten. Ook op het gebied van bouwhistorie en nederzettingsgeschiedenissen wil de schrijver ons duidelijk niet overvoeren. Naast de talrijke tekeningen die van het scherpe oog van de onderzoeker getuigen, wordt op een aantal plaatsen in de tekst wat uitgebreider stil gestaan bij fenomenen die ons als collega’s interesseren. De tot fietspad getransformeerde sporen in België en het waarom van hun maximale hellingshoek van 2,5%. De contrasten in de kerk van Tournus. Aan het werk in Efese portretteert Jean zichzelf als workaholic – uitpuittend klassieke elementen documenterend totdat hij zelf een toeristische attractie is geworden. Te Perugia wordt het middeleeuwse watersysteem onder de loep genomen. Een paar keer leert een plaatselijke VVV wat bij. In Amalfi moet worden bedankt voor een soort erelidmaatschap na een vruchtbare discussie over de morfologische ontwikkeling van het stadje. Verklaring van de rijkdom aan romaanse bronzen deuren in een nu bijna vergeten regio. Vragen over bouwsporen in de gevel van een kerk van Ancona worden met ons gedeeld, maar deze keer komen we er niet helemaal uit.

Juist bij het stellen van de vragen blijkt dat de fietser een ideaal perspectief heeft. Je kiest de optimale weg en de ideale snelheid. De snelweg wordt gemeden en zo kom je door oorden waar je van tevoren nooit aan gedacht zou hebben. De highlights kun je aandoen, maar terloops vindt je ook de meer provinciale oplossingen, navolgingen en soms voorlopers van bouwwijzen en architectuur. Ben je alleen onderweg dan heb je de kans op de meest opmerkelijke ontmoetingen en je verneemt vaak dat het (historisch, sociologisch, ethisch, noem maar op) allemaal net wat anders in elkaar steekt ‘hier’ dan hoe het in de boekjes staat. Het tempo van zo’n fietsreis is goed. Je schat, zoals Jean beschrijft, de gedragingen van het omringende verkeer op tijd naar waarde en stelt je vervolgens open voor de indrukken van je omgeving. En verder trappend associeer je, denk je na. Zou het zo kunnen zijn dat ze hier...?

Er zijn een paar schrijffouten te veel en ik had zelf een meer samenhangende

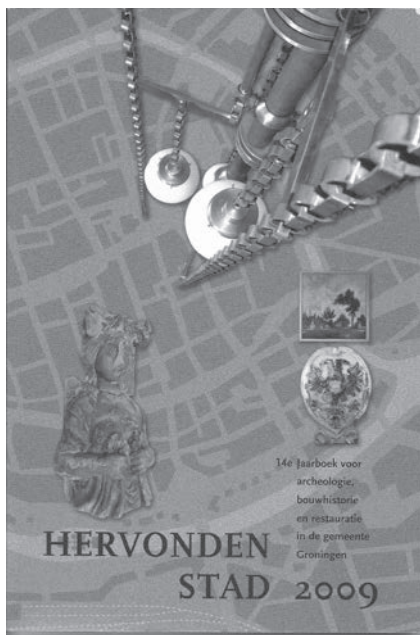
vormgeving van het omslag gekozen, maar het is een fraai boekje. Het formaat, 17 x 12,5 cm, is dat van een cadeautje. Het lettertype past bij de weinig pretentieuze en persoonlijke stijl. De tekeningen hebben de ruimte. Misschien ben ik bevooroordeeld omdat ik meer dan één liefhebberij met de fietser, schrijver en tekenaar deel. 'Wanneer hobby en werk naadloos in elkaar over gaan kom je er niet achter of ze elkaar verdringen.' Lees en bekijk het zelf. Aan het eind van de dag heb je met de auteur spijt dat de trip voorbij is.

JOHN VEERMAN

R.H. ALMA, J.B. DE BOER E.A., *HERVONDEN STAD 2009, 14DE JAARBOEK VOOR ARCHEOLOGIE, BOUWHISTORIE EN RESTAURATIE IN DE GEMEENTE GRONINGEN, GRONINGEN 2009*,
ISSN-NR: 1386 0208/ 14E JAARGANG

Het boek 'Hervonden Stad 2009' is een prachtig voorbeeld van een verslag door een gemeente over haar activiteiten op het gebied van haar culturele erfgoed: hoe ze omgaat met de onderwerpen archeologie en bouwhistorie met daarbij behorende restauratie en instandhouding van monumenten. Het jaarboek is samengesteld door een uitgebreid team van gemeentelijke medewerkers, aangevuld met enkele externe deskundigen.

De stichting (opgericht in 1983) geeft sinds 1996 jaarboeken uit, met overzichten van de werken van het voorafgaande jaar en artikelen waarin dieper op de onderwerpen wordt ingegaan. Het 14de jaarboek wijkt daarin af, omdat dit deel is opgedragen aan Berend Raangs, die na een carrière van 20 jaar afscheid heeft genomen als restauratiedeskundige bij de Gemeente Groningen. Men heeft dit jaar ook afgezien van de traditioneel uitgewerkte archeologische verslagen die steeds meer ruimte innamen. Met de uitgave van dit 14de deel is men gestart met kortere bijdragen over grotere en reeds afgeronde opgravingen. Een voordeel is dat de uitwerking van het veldwerk daardoor niet over meerdere jaargangen is verspreid en dat ook de conclusies van een onderzoek meteen kunnen worden vermeld. Het boek is mooi vormgegeven en bevat makkelijk leesbare teksten die niet overladen zijn met vakjargon. Ook opgenomen zijn diverse afbeeldingen, dui-

delijke situatiekaartjes, afbeeldingen van profielen en radarmetingen, kleurenfoto's, plattegronden en andere bouwtekeningen, oude prenten en kaarten. De vele noten en literatuurlijsten getuigen van een wetenschappelijke aanpak.

Het verslag van de archeologische opgraving 'Grote Markt oostzijde' is interessant. De voorgeschiedenis van de bebouwing is van groot belang i.v.m. de aanstaande bouw van het nieuwe Groninger Forum en de herbouw van de oostwand van de Grote Markt. Na de verwoestingen aan het eind van de Tweede Wereldoorlog zijn de panden aan de oostzijde nieuw opgetrokken. In het artikel 'De ruïnes op de Grote Markt' worden de hele geschiedenis en alle ruzies en tegenstrijdigheden in detail uit de doeken wordt gedaan: een gedegen archief- en historisch onderzoek naar de gang van zaken van de zeer omstreden wederopbouw na 1945.

In de opgravingsput van Het Scholtenhuis is een plavuizenvloer op een middeleeuwse fundering gevonden. In het Huis Panser daarnaast zijn middeleeuwse funderingen en aardewerk (ca. 1325) aangetroffen, met eronder nog diverse ophogingen met lemen vloeren van een houten schuur of werkplaats (XIII). Er is veel booronderzoek verricht voor het vervaardigen van de gemeentelijke archeologische kaart, die onderdeel zal zijn van de Cultuurhistorische Waarden Kaart. Dit gebeurde in combinatie met vergelijkend kaartonderzoek, historisch geografisch en veldonderzoek. Op de locatie 'Koerspad', is een woudlaag uit de periode van 650 n.Chr. en een verdwenen nederzetting getraceerd. Van belang is ook een dijkrestant (XII), aangetroffen ter hoogte van 'Zijlvesterweg/Aduarderdiep', waar zich o.a. een verhoogde boerderijplaats (XVI/XVII) bevond met een gracht, die bekend was als uithof oftewel bijgebouw van 't Groote Waschhuis' van de cisterciënzer Bernardusabdij te Aduard.

Bij de verbouwingen van winkelpanden en woningen in de binnenstad vindt er een stroom van bouwhistorisch onderzoek plaats. In combinatie met archiefonderzoek naar de historische onderbouw en de restauratiegeschiedenis worden nieuwe inzichten verkregen. De boringen voor de objectieve dendrochronologische datering van houten constructies vormen een belangrijk onderdeel. Een mooi voorbeeld is het verslag van 'Akerkhof 13', waar uitvoerig onderzoek van metselwerk, kap en balklagen is verricht. Gezien de zijmuren met muurnissen en hergebruikte dekbalken in de kap (ca. 1380) heeft het pand vermoedelijk een veertiende-eeuwse oorsprong. Het achterhuis met een eikenhouten verdiepingsbalklaag is in 1585 gedateerd. Omstreeks 1597 is het huis opgehoogd en voorzien van een nieuwe achtergevel en kap.

Bouwhistorisch onderzoek is niet alleen in woon- en winkelpanden verricht, maar ook bij kerken. In de rapportage over de kerk van het Pepergasthuis, Peperstraat 20-22, staat vermeld dat in de zuidmuur zichtbaar is geworden dat de middeleeuwse kerk in de 17de eeuw is vergroot (1631). Dit kwam aan het licht door de noodzakelijke restauratie (toegelicht in een volgend hoofdstuk) vanwege vochtproblemen bij deze muur, die gepleisterd werd.

Een ander interessant project was 'Woldijk 95', een kop-hals-rompboerderij met een lange bewonersgeschiedenis. De onderzoekers hebben daar de vroeg

zestiende-eeuwse lagere voorganger van de huidige Friese schuur aangetoond. Ook binnen het huidige voorhuis bleken de bouwsporen van een ouder voorhuis aanwezig in de vorm van een dikke noord- en een oostmuur van kloostermoppen. Aan de zuid- en westkant zijn funderingsresten met hetzelfde grootformaat bakstenen aangetroffen. Het middeleeuwse voorhuis werd in 1671 in omvang verkleind, maar wel verhoogd en vermoedelijk ook uitgebreid met een melkkelder aan de noordzijde. Later (1734-1830) is de schuur naar voren verlengd, waarbij de hals grotendeels in de schuur werd opgenomen. In de 1845 vond ook verlenging aan de achterkant plaats, en bovendien werd rond 1880 aan de noordzijde nog een tweede schuur aangebouwd. In 1907 zijn de voorhuisgevels boven vensterbanken met oude bakstenen nieuw opgebouwd. In het hoofdstuk 'Jaarverslag restauraties in 2008' wordt gememoreerd dat het aantal gemeentelijke monumenten bijna is verdubbeld (van 214 tot 412), maar dat het aantal aanvragen voor wijzigingen is gedaald van 158 naar 136. Daaruit blijkt volgens de auteurs dat de instandhoudingsdoelstelling van rijk en gemeente steeds meer wordt gerealiseerd. Groningen is een mooi voorbeeld voor minister Plasterk die in de beleidsnota's Modernisering Monumentenzorg drie pijlers had geformuleerd, namelijk 1. cultuurhistorie en Wet ruimtelijke ordening, 2. krachtiger en eenvoudiger regelgeving en 3. bevorderen herbesteding. Er wordt verslag gedaan van 13 objecten uit de vele restauraties in 2008. Opvallend zijn de beschrijvingen van een aantal restauraties van jongere monumenten, waarbij het vaak om achterstallig onderhoud gaat: het 'Regulateurshuis' (1892) van de voormalige gasfabriek, de restauratie van de aula-ramen (1938, 1951) van het Academiegebouw, en het herstel van het beeldhouwwerk in Udelfanger zandsteen van de hoofdingang van het Universiteitslaboratorium (1884). Het dienstgebouw RO en EZ, Gedempte Zuiderdiep 96 (1929, S.J. Bouma), is een mooi voorbeeld van de Amsterdamse School-stijl. Na kleuronderzoek kreeg het interieur een nieuwe kleurafwerking en in de hal kwam een exacte replica van de lamp die daar ooit hing, indertijd door de architect ontworpen.

In het deel waarin enkele onderwerpen tot zeer leeswaardige artikelen zijn uitgewerkt worden o.a. besproken '... een aantal op drift geraakte zeventiende-eeuwse terracotta schoorsteenbeelden'. De vondst van een faience dekselpot bij Euvelgunnerweg 28 is aanleiding tot een reconstructie en datering, maar ook wordt de productiewijze, de imitatie van Chinees porselein en Delfts aardewerk in Groningen uitvoerig behandeld. Meer voer voor bouwhistorici is het artikel 'Noorddijkerweg 32'. De kop-hals-rompboerderij is de enig overgeblevene van dit type, hoewel van de originele constructie maar weinig resteert. Het beknopte verslag van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek en van de restauratie is een detectiveverhaal op wetenschappelijk niveau. De door archeologische grondsporen getraceerde oudste boerderij werd in de tweede helft van de 17de eeuw of het begin van de 18de eeuw vervangen door het boerderijtype dat het schuur- en woongedeelte onder één lang dak had. Maar van deze bouwphase resteert slechts een muur (nu tussenmuur) met bouwsporen van de oorspronkelijke draagconstructie. In 1756 werd het voorhuis

verbreed en opgehoogd, later aan de voorkant nog verlengd (1756-1809) en in 1861 geheel verbouwd. Tegelijkertijd werd de schuur vervangen door het huidige hoge Friese type. In het interieur blijken nog interessante negentiende-eeuwse details aanwezig.

Bouwhistorisch maar vooral gebruikshistorisch interessant is het boeiende artikel over 'Het Zeylsgasthuis, Huis voor oude Juffers van deftige stand'. Hierin spelen het archiefonderzoek en het journaal van 1812 tot 1843 van de erfvoogd W. Hora Siccama een essentiële rol.

De reeks artikelen eindigt met het reeds genoemde thema 'Ruïnes op de Grote Markt' (deel II volgt in het Jaarboek 2010). Het aardige besluit van het boek, genaamd 'In geuren en kleuren', beschrijft de carrière van Berend Raangs aan de hand van zijn betrokkenheid bij diverse belangrijke restauratieprojecten. Dit zijn de synagoge aan de Folkingestraat (1905, Tj. Kuipers, Y. van der Veen), de spits van de Sint-Jozefkerk aan de Radesingel (1887, P.J.H. Cuypers), de stationshal van het Hoofdstation (1896, I. Gosschalk) en het Pythagoras-complex in de Oranjebuurt (1930, J.A. Boer).

Deze publicatie is een voorbeeldig staaltje van verslaglegging, waarbij er slechts enkele kleine punten van kritiek zijn, zoals de soms wat vage datering d.m.v. de aanduiding 'middeleeuwen', of het ontbreken van onderscheid in het gebruik van de termen 'venster' en 'raam'. Een enkele keer had een plattegrond van de 'bestaande toestand' verduidelijkt wat in de soms ingewikkelde tekst wordt uitgelegd. Moeilijk leesbaar zonder vergrootglas is bijvoorbeeld een grafiek als die op p. 20 met de boringen van Koerspad. Dergelijke kleine minpunten worden echter ruimschoots goed gemaakt door de vele andere illustraties.

Het eindresultaat is een kloek boek, met een lijvig maar inhoudelijk jaarverslag. De jaarlijkse verantwoording voor het gedane werk met de erop volgende inzichten en conclusies is van groot belang. Het is interessante literatuur voor vakgenoten, politici en burgers en heeft hopelijk een grote impact als publieksvoorlichting en wegbereider voor toekomstige activiteiten. Het is een warm aan te bevelen voorbeeld van verslaglegging voor vele gemeentelijke afdelingen, waaraan archeologen en bouwhistorici zijn verbonden.

ELISABETH STADES-VISCHER

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Abrahamse, J.E. en Blijdenstijn, R., *Wegh der Weegen: De ontwikkeling van de Amersfoortseweg 1647-2010*, Amsterdam 2010.

Een rijk geïllustreerd historisch-geografisch onderzoek van de kaarsrechte weg tussen De Bilt en Amersfoort die oorspronkelijk bedoeld was om tot een landhuis-ontwikkeling te komen. De bijgeleverde CD geeft een impressie van een tocht per auto langs de huidige Amersfoortseweg.

Battjes, J., *De codeersleutel: Methodiek en geometrie in de middeleeuwse kunst*, Groningen 2010.

Dit boek staat in een lange traditie van het zoeken naar algemeen geldende proportieschema's waar de bouwers uit het verleden zich van bediend zouden hebben. Belangrijke gebouwen zoals de piramides, de Hagia Sofia en de Notre Dame van Reims worden geanalyseerd met proportieschema's gebaseerd op de Gulden Snede, en hetzelfde principe wordt toegepast op de kerken van het Groningerland. Een zekere vorm van geometrie is in elk gebouw aanwezig, maar analyse daarvan heeft snel de neiging tot overgeconstrueerde proportieschema's waarbij de fijne nuances van de lijndikte van vierkanten en cirkels verloren gaan.

Bryson, B., *Een huis vol: Een kleine geschiedenis van het dagelijks leven*, Amsterdam/Antwerpen 2010.

Goed geschreven boek van een oorspronkelijk Amerikaanse schrijver over het wonen in een wat groter dan gemiddeld huis uit het verleden. Per hoofdstuk komt een vertrek aan bod uit de Engelse pastorie in Norfolk waar de schrijver woont, vol met wetenswaardigheden, die ook voor de Nederlandse situatie toepasbaar zijn.

Crefcoeur, P., *Scheveningen wordt mondain: 125 jaar Kurhaus, kroonjuweel van de Maatschappij Zeebad Scheveningen*, Scheveningen 2010.

Goed leesbaar verhaal over de totstandkoming van het Scheveninger Kurhaus, gecombineerd met enige informatie over de bouw zelf en de herbouw na de brand die kort na de oplevering plaatsvond.

Meijers, P.C., *Leiden in de etalage: Historische winkelpuien in de binnenstad*, Leiden 2010.

Deze inventarisatie van winkelpuien geeft de rijke verscheidenheid van het onderwerp weer, geïllustreerd met fraaie historische foto's. Bouwhistorisch interessant zijn de tekeningen met de waardstelling van de opstand van enkele van de winkelpuien en de daaraan ontleende aanbevelingen voor een (toe-

komstige) opwaardering van de desbetreffende pui.

Ostermann, I., *Fabrikbau und Moderne in Deutschland und den Niederlanden der 1920er und 30er Jahre*, Berlin 2010.

In de tot boek bewerkte dissertatie worden op grondige wijze zes fabrieken gepresenteerd die alle tot Het Nieuwe Bouwen behoren, met veel aandacht voor materiaal en constructie.

Schroeder, J.H. (Hrsg.), *Steine in deutschen Städten: 18 Entdeckungsrouten in Architektur und Stadtgeschichte*, Berlin 2009.

Informatief boek met wandelingen in steden als Dresden, Berlijn, Keulen en Nürnberg waar men in bepaalde straten natuursteen kan vinden. Het boek geeft een goed overzicht van de in Duitsland toegepaste natuursteen.

Stadhouders, K., *Steenfabrieken: Beelden van een veranderend landschap*, Amsterdam 2010.

Deze omgewerkte afstudeerscriptie houdt zich bezig met de zo karakteristieke resten van steenfabrieken in het landschap. Zowel interessant beeldmateriaal over dit onderwerp, als de plaats die het 'ovenvolk' in de maatschappij innam krijgen een plaats, evenals een beschrijving van enkele van deze fabrieken en de plannen tot hun herontwikkeling.

Tichelaar, P.J., *Tichelaarhuizen en de bewoners 1699-2009, Makkumer Sier 5*, Makkum 2010.

In dit boek wordt ingegaan op de bouw- en bewoningsgeschiedenis van enkele huizen van de tegelfabrikanten familie Tichelaar aan de Turfmarkt te Makkum. De huizen zijn voorzien van prachtige interieurs met zeer fraaie tegeltableaus, ingebracht door negen generaties tegelbakkers.

Tussenbroek, G. van (ed.), *Hausbau in Holland: Baugeschichte und Stadtentwicklung*, Marburg 2010.

Het indrukwekkende resultaat van de bundeling der voordrachten gehouden tijdens de eenenzestigste Tagung van de Arbeitskreis für Hausforschung. Een verslag van de bijeenkomst is elders in deze Nieuwsbrief opgenomen.

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofdredacteur (*ad interim*)

dr.ing. R.(Ronald) Stenvert
Julianaweg 1
3525 VA Utrecht
tel.: 030-2881597
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

redactieleden

drs. A.H.(Arendie) Herwig-Kempers
tel.: 023-5240129
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

dhr. J.A.(Jeroen) Nipius
tel.: 078-6150510
e-mail: j.a.nipius@live.nl

drs. M.E.(Elisabeth) Stades-Vischer
tel.: 030-6939125 (werk)
e-mail: m.e.stades@planet.nl

drs. A.(Albert) Reinstra
tel.: 033-4217253
e-mail: a.reinstra@cultureelerfgoed.nl

KOPIJ/REACTIES:

Reacties, artikelen en illustraties dienen te worden gezonden naar de (interim) hoofdredacteur Ronald Stenvert.
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl
Graag vóór **1 maart 2011**

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1: Tekst

Tekst met titel en naam auteur digitaal aanleveren. Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst.

Paragrafen scheiden door een witregel. Tussenkopjes naar keuze.

Noten automatisch onder aan de pagina.

2: Illustraties

Illustraties digitaal aanleveren, min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, op CD of via e-mail. Internetplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar.

In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v. (fig. ..).

Alle illustraties voorzien van een onderschrift, vermeld aan het eind van de tekst.

3: Literatuur.

Literatuur die geciteerd is, of andere bronnen vermelden aan het eind van het artikel in een bibliografie, of verwerken in de noten.

De redactie behoudt zich het recht voor artikelen te weigeren, of in te korten in overleg met de auteur.

Op de omslag: *Foto van het torenwachtershuis in de maquette van de Domtoren te Utrecht uit 1838. Zie ook het artikel 'Bouwhistorie in Utrecht', elders in deze Nieuwsbrief.*
(foto F. Kipp)

ISSN 1872-602X